

Міністерство освіти і науки України

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра нової та новітньої історії

Кваліфікаційна робота бакалавра

на тему: **«”Польське питання” в зовнішній політиці Французької та
Російської імперій у 1807-1815 рр.»**

Виконав: студент IV курсу, групи ІС-42

напрямок підготовки (спеціальності): 032 Історія та археологія

Погребняк Ілля Олексійович

Керівник : докт. іст. наук, проф. Станчев М. Г.

Національна шкала _____

Кількість балів _____

Члени комісії:

- | | | |
|----|----------|------------------------|
| 1. | _____ | _____ |
| | (підпис) | (прізвище та ініціали) |
| 2. | _____ | _____ |
| | (підпис) | (прізвище та ініціали) |
| 3. | _____ | _____ |
| | (підпис) | (прізвище та ініціали) |

Харків - 2024

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ.....	3
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. МІСЦЕ ПОЛЬЩІ У ГЕОПОЛІТИЧНИХ ПЛАНАХ ФРАНЦІЇ ТА РОСІЇ НАПЕРЕДОДНІ ВІЙНИ 1812 Р.....	15
1.1.Польща в контексті змін зовнішньополітичних пріоритетів Франції.....	15
2.2.Російські концепції вирішення польського питання.....	22
РОЗДІЛ 2. КНЯЗІВСТВО ВАРШАВСЬКЕ ПІД ЧАС ВІЙСЬКОВИХ КАМПАНІЙ 1812-1813 РР.....	32
2.1.Розвиток польського національного руху в ході франко-російського конфлікту.....	32
2.2.Польська політика французького та російського урядів під час війни.....	40
РОЗДІЛ 3. ПОЛЬСЬКЕ ПИТАННЯ В ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ФРАНЦУЗЬКОЇ ТА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЙ У 1813-1815 РР.....	50
3.1.Князівство Варшавське як об'єкт міжнародної політики.....	50
3.2.Польське питання на Віденському конгресі та створення Царства Польського.....	57
ВИСНОВКИ.....	65
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	69

АНОТАЦІЯ

(Погребняк Ілля Олексійович) «"Польське питання" в зовнішній політиці Французької та Російської імперій у 1807-1815 рр.». Дипломна робота освітнього рівня – бакалавр, на правах рукопису. Спеціальність – 032 Історія та археологія. – Харків, 2024.

Бакалаврська робота присвячена дослідженню особливостей польського питання в контексті зовнішньої політики Франції та Росії в 1807-1815 рр. і визначенню його місця в тогочасній системі міжнародних відносин. Для успішного досягнення поставленої мети, у першому розділі здійснений опис, порівняльний аналіз особливостей французької та російської концепцій вирішення проблеми Польщі напередодні початку війни 1812 р. Друга частина дослідження зосереджена на розгляді розвитку польського національного руху в період збройного конфлікту 1812-1813 рр., а також політики урядів Наполеона та Олександра I щодо поляків. Третій розділ роботи присвячений аналізу польського питання як однієї з рушійних сил європейської дипломатії 1813-1815 рр., виявленню його місця в рішеннях Віденського конгресу.

Результатом дослідження стало розкриття сутності, спільних і відмінних особливостей проєктів французького й російського керівництва щодо впорядкування польських справ; з'ясування змісту інтересів Франції та Росії в Польщі, особистих поглядів щодо її майбутнього Бонапарта та Олександра I; виявлення мети та суті національного руху поляків під час війни 1812-1813 рр., польської політики французів і росіян стосовно Князівства; визначення статусу та місця польської проблеми на міжнародній арені під час і напередодні мирного конгресу у Відні.

Ключові слова: польське питання, геополітика, дипломатія, міжнародні відносини, національний рух, Віденський конгрес, Царство Польське.

ABSTRACT

(Pohrebniak Illia Oleksiyovych) «"Polish question" in the foreign policy of the French and Russian empires in 1807-1815». Diploma work of the educational level - bachelor, with manuscript rights. Specialty - 032 History and archeology. - Kharkiv, 2024.

The bachelor's thesis is devoted to the study of the peculiarities of the Polish question in the context of the foreign policy of France and Russia in 1807-1815 and to the determination of its place in the system of international relations at that time. In order to successfully achieve the set goal, the first chapter describes and compares the features of the French and Russian concepts of solving the problem of Poland on the eve of the war of 1812. The second part of the study focuses on the development of the Polish national movement during the armed conflict of 1812-1813, as well as policies of the governments of Napoleon and Alexander I towards the Poles. The third section of the work is devoted to the analysis of the Polish question as one of the driving forces of European diplomacy in 1813-1815, identifying its place in the decisions of the Congress of Vienna.

The result of the study was the disclosure of the essence, common and distinctive features of the projects of the French and Russian leadership regarding the arrangement of Polish affairs; elucidation of the content of the interests of France and Russia in Poland, the personal views of Bonaparte and Alexander I in this regard; identification of the purpose and essence of the national movement of Poles during the war of 1812-1813, the Polish policy of the French and Russians in relation to the Principality; determination of the status and place of the Polish problem in the international arena during and on the eve of the peace congress in Vienna.

Keywords: Polish question, geopolitics, diplomacy, international relations, national movement, Congress of Vienna, Kingdom of Poland.

ВСТУП

Політична ситуація в Європі після підписання Тільзитського миру у 1807 р. розвивалася на фоні невирішеності польського питання, навколо якого існував чітко виражений конфлікт інтересів могутніх європейських держав. Особливо зацікавленою в його розв'язанні була Російська імперія, і її позиція щодо цієї проблеми в той момент часу полягала в тому, щоб не допустити появи самостійної Польщі, існування якої в попередні століття створювало постійну військову загрозу, а також не давало можливості утвердитися царській державі як найбільш потужній силі в Східній Європі. Ставлення ж наполеонівської Франції до проблеми поляків було протилежно іншим: вона розглядала польські території в якості своєрідного плацдарму, який мав би забезпечити успіх французької експансії та домінації в регіоні. Геополітичне зіткнення цих двох імперіалістичних держав створювало передумови для винесення в післятільзитський період польського питання на найвищий рівень міжнародної політики.

Об'єктом роботи є польська проблема в системі міжнародних відносин початку XIX ст.

Предмет дослідження – французька і російська політика стосовно польського питання, особливості його внутрішньополітичного й дипломатичного застосування та вирішення.

Актуальність роботи обумовлена сучасним зіткненням геополітичних сил, а також начасною багатоплановою взаємодією націй і імперій, на фоні яких вирішується доля «малих народів», себто суспільств, не спроможних (через економічні, політичні, соціальні, національні та ін. фактори) уникнути й самостійно протистояти впливу могутніх акторів міжнародної політики.

Територіальні межі дослідження охоплюють в основному ті землі, на які розповсюджувалася юрисдикція утвореного в 1807 р. Князівства Варшавського:

Великопольщі, Куявії, Калиської області, Сувальщини, Мазовії, Галіції та ін. Окрім них, важливими для нашої роботи є польські терени, які станом на 1812 р. перебували у складі Росії, зокрема Тарнопільський, Білостоцький округи тощо. Передбачений вихід поза зазначені територіальні межі для змалювання різних аспектів тогочасної міжнародної політики, які безпосередньо впливали на розвиток досліджуваної проблеми.

Хронологічні рамки охоплюють проміжок часу з 1807 до 1815 рр. Нижня межа пов'язана з підписанням 7 липня 1807 р. договору в м. Тільзит, у результаті якого на політичній карті Європи з'являється підконтрольна Франції національна держава поляків – Варшавське Князівство. Верхня ж дата обумовлена завершенням у червні 1815 р. Віденського конгресу, за рішенням якого Царство Польське увійшло до складу Російської імперії. У дипломній роботі також описуються події, що відбувались до зазначених хронологічних рамок з метою повного розкриття передумов розгортання франко-російського конфлікту навколо польських теренів.

Мета роботи полягає в тому, щоб дослідити особливості польського питання в контексті зовнішньої політики Франції та Росії 1807-1815 рр. і визначити його місце в тогочасній системі міжнародних відносин.

Досягнення поставленої нами мети передбачає вирішення наступних **завдань**:

- Порівняти проекти французького й російського керівництва щодо впорядкування польських справ та розкрити їх сутність.
- Виокремити ключові інтереси Франції та Росії в Європі та визначити, як вони впливали на їхню позицію стосовно польського питання.
- Виявити ступінь, особливості залученості французького та російського правителів у польські справи.
- Дослідити розвиток польського національного руху під час військових дій 1812-1813 р.

- Співставити зміст польської політики імператорів Олександра I та Наполеона I Бонапарта в ході та після завершення збройного конфлікту.
- Визначити статус польського питання на міжнародній арені напередодні мирного конгресу у Відні.
- Проаналізувати плани переговорних сторін щодо вирішення проблеми Польщі та висвітлити хід перемовин Віденського конгресу.

Історіографія польської проблеми у зовнішній політиці Франції та Росії періоду 1812-1815 рр. представлена науковими роботами французьких, польських, англійських, радянських і російських дослідників минулого.

Вона розглядалася в основному в узагальнюючих книгах і монографіях, присвячених насамперед Франції та її зовнішньополітичній діяльності або історії Польщі загалом. Серед таких праць можна виділити роботи польських дослідників Г. Дильонгової¹ і С. Кінівіца², а також розробки радянських істориків В. Д. Королюка й І. С. Міллера³. Досить ґрунтовний і багатогранний огляд тогочасної геополітичної ситуації в Європі та історії перших років Варшавського Князівства подається у книзі історикині М. Сенковської-Глюк⁴.

Серед інших узагальнюючих праць слід відзначити відомі біографічні роботи радянських істориків Є. В. Тарле⁵ та А. З. Манфреда⁶, у яких в цілому висвітлені основні напрямки та характерні риси зовнішньої політики Наполеона, зокрема і щодо польського питання, яке вони, втім, детально не розглядають. Ці книги, попри свою політико-ідеологічну заангажованість і загалом однобічне висвітлення постаті Бонапарта, подають досить розгорнутий фактичний матеріал. Сучасна ж робота британця Е. Робертса⁷ про Наполеона більш багатогранно висвітлює зовнішню політику французького імператора, а

¹ Дильонгова Г. Історія Польщі 1795-1990 (пер. з польської М. Кірсенка). Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 239 с.

² Kieniewicz S. Historia Polski 1795-1918. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1997. 597 s.

³ Королюк В.Д., Миллер И.С. и Третьяков П.Н. История Польши. В 3 томах. Том I. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1954. 583 с.

⁴ Senkowska-Gluck M. Europa i świat w epoce napoleonskiej. Warszawa, 1977. 576 s.

⁵ Тарле Е. В. Наполеон. Москва: Наука, 1991. 464 с.

⁶ Манфред А.З. Наполеон Бонапарт. Москва: Мысль, 1976. 624 с.

⁷ Roberts A. Napoleon the Great. London: Penguin Books, 2014. 976 p.

також приділяє належну увагу місцю Польщі та поляків у ній. Проте, у цьому контексті він обмежується лише змалюванням загальних рис польської політики Бонапарта; детальніше Робертс розглядає особистісну сторону зацікавленості корсиканця колишніми землями Речі Посполитої, а саме його стосунки з Марією Валевською.

Важливими для нашого дослідження є ті роботи, у яких згадки польського питання початку XIX ст. обмежуються виключно рамками дипломатії та діяльністю французького і російського монархів – Наполеона Бонапарта та Олександра I. Саме з подібних позицій написані праці російських дореволюційних істориків С. М. Соловйова¹, А. С. Трачевського², А. Н. Попова³ та ін. Серед більш сучасних робіт варто відзначити книгу В. Г. Сироткіна «Дуель двох дипломатій»⁴, у якій автор подає доволі обширний загальний аналіз російсько-французьких відносин цього часу, розкриває хід дипломатичних перемовин, на яких ставилося зокрема і питання про землі Польщі.

Говорячи ж про французьку історіографію, слід зазначити, що хоч польське питання і не стало об'єктом спеціальних досліджень для французьких істориків, його все ж згадували в деяких загальних роботах, присвячених імперії Бонапарта. В основному, воно розглядалося з імперських позицій, які передбачали перебільшення значення наполеонівських перетворень на територіях колишньої Речі Посполитої. Такий характер, зокрема, має праця історика Ж. Лефевра⁵.

Значно більшу увагу польській проблемі у міжнародних відносинах кінця XVIII - поч. XIX ст. приділяли та продовжують приділяти дослідники з Польщі. Найбільш вичерпно досліджуваний період описує робота історикині Б. Грочульської про історію Князівства Варшавського в контексті тогочасної

¹ Соловьёв С. М. Император Александр I: Политика – дипломатия. Москва: Мысль, 1995. 560 с.

² Трачевский А. Франко-русский союз в эпоху Наполеона. Исторический вестник, 1891. № 6.

³ Попов А. Н. Сношения России с европейскими державами перед войной 1812 г. СПб: тип. В. С. Балашева, 1876. 425 с.

⁴ Сироткин В. Г. Дуэль двух дипломатий. Москва: Наука, 1966. 208 с.

⁵ Lefebvre G. Napoleon: From 18 Brumaire to Tilsit 1799-1807. New York: Columbia University Press, 1969. 339 p.

загальноєвропейської дипломатії¹ та праця Є. Сковронека, у якій він аналізує концепцію вирішення польського питання А. Чарторийського². Ці дослідження дають гарне уявлення про політичні та соціальні контексти, що існували всередині та навколо польського суспільства в цей період.

Особливе значення для даної роботи мають студії, присвячені подіям російсько-французької війни 1812 р., зокрема праці польських дослідників М. Кукіеля³ та А. Замойського⁴, а також книга француза Ж. Брежеона⁵, у яких поданий детальний опис передумов конфлікту, його основні віхи та наслідки. Серед цих істориків лише Кукіель зачіпає проблему Польщі, описуючи діяльність Ю. Понятовського і частково висвітлюючи політичне життя краю в період збройного протистояння Франції та Росії..

Про хід, результати та наслідки Віденського конгресу пише французький дослідник А. Дебідур у першому томі своєї книги «Дипломатична історія Європи: від Віденського до Берлінського конгресу»⁶, де особливо не акцентує увагу на ролі польського питання в переговорному процесі. Більш ґрунтовно останнє досліджує згадуваний раніше С. М. Соловйов, який у статті «Віденський конгрес»⁷ визначає проблему Польщі ключовою на перемовинах. Попри це, у наведеній роботі історик перебільшує вплив Ш. Талейрана, реальний внесок якого на результати перемовин (зокрема, при прийнятті рішення створити Царство Польське) був мінімальним.

Серед нечисленних спеціальних праць, присвячених польському питанню в зовнішньополітичній діяльності Наполеона І, найбільш ґрунтовною є робота російської дослідниці О. І. Федосової «Польське питання у зовнішній політиці

¹ Grochulska B. *Ksiestwo Warszawskie*. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1966. 220 s.

² Skowronek J. *Antynapoleonskie koncepcje Czartoryskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1969. 382 s.

³ Kukiel M. *Wojna 1812 roku*. T. 1. Warszawa: Kurpisz, 1999. 444 s.

⁴ Zamoyski A.. 1812. *Napoleon's Fatal March on Moscow*. London: Harper Perennial, 2005. 644 p.

⁵ Brégeon J. 1812 : *La paix et la guerre*. Paris: Perrin, 2012. 426 p.

⁶ Дебидур А. *Дипломатическая история Европы: от Венского до Берлинского конгресса (1814-1878)*. Т. I. Священный союз. Москва: Издательство иностранной литературы. 1947. 473 с.

⁷ Соловьев С. М. *Венский конгресс* // *Русский вестник*. Т. 55, февраль / Ред. Катков М. Н. Москва: в Университетской типографии (Катков и К°), 1865. С. 375-438.

Першої імперії у Франції»¹. У цій книзі подано структурований та багатогранний аналіз проблеми Польщі, її місця у тогочасних міжнародних відносинах. Дослідження охоплює кілька етапів існування польського питання, яке авторка детально розглядає з польської, французької та частково російської позицій, виділяючи при цьому їхні основні особливості. Загалом, дана робота має на меті показати лицемірство Наполеона I Бонапарта в контексті польських справ, а також продемонструвати його здатність маніпулювати національними прагненнями поляків задля досягнення імперіалістичних цілей.

Протилежній стороні проблеми присвячена праця російської дослідниці С. М. Фалькович «Польща і Росія в першій третині XIX ст.»², у першій главі якої якісно висвітлено різні аспекти саме російської політики стосовно польського питання напередодні, під час та після війни 1812-1813 рр.; вона визначає його як одне з центральних у зовнішньополітичній діяльності імперії досліджуваного періоду. Історикиня зосереджує особливу увагу на постаті Олександра I, якого намагається зобразити головним поборником державних інтересів поляків, хоча і помічає деяку прагматичність у його намірах і діях у цьому напрямку.

Таким чином, історіографічна база дипломної роботи охоплює велику кількість наукових праць зарубіжних дослідників, у яких польській проблемі або зовсім не приділяється увага, або вона згадується лише частково у контексті масштабніших за своїм змістом політичних подій, або подана через лінзи національних чи ідеологічно вмотивованих позицій. Кількість же робіт, де питанню Польщі в зовнішньополітичній двох великих імперій присвячено значно більше матеріалу, мінімальна. Їхня якість і цінність не викликають сумнівів, проте вони уникають розлогого порівняння особливостей польської політики Франції та Росії, що важливо для розуміння важливого міжнародного

¹ Федосова Е.И. Польский вопрос во внешней политике Первой империи во Франции. Москва: Издательство МГУ, 1980. 210 с.

² Польша и Россия в первой трети XIX века. Из истории автономного Королевства Польского. 1815–1830 / Ред. С. М. Фалькович. Москва: «Индрик», 2010. 584 с.

статусу, який мала проблема врегулювання державності поляків на початку XIX ст.

Джерельна база дослідження складається із трьох видів історичних матеріалів: 1) актові джерела; 2) джерела особистого походження; 3) публіцистичні джерела.

Серед актових джерел варто насамперед відзначити різного роду офіційні документи уряду Франції, які стосувалися внутрішньополітичних заходів в Князівстві Варшавському. Так, важливими для даної роботи є зібрані польським істориком М. Гандельсманом звіти, листи та інструкції імператорських резидентів у Варшаві¹, що проливають світло на характер і зміст французької політики на території Польщі. Крім них, певний інтерес викликає тогочасна кореспонденція Наполеона I Бонапарта, у якій не лише відображена сутність політичних заходів уряду Франції щодо князівських теренів, але й ставлення самого імператора до польського питання, поляків, його ідеї щодо подальшої долі їхньої державності тощо².

З російської сторони подібну роль відіграє зібрання законів Російської імперії³, у якому, поміж іншого, присутні документи, що стосуються політики держави стосовно польських земель (інструкції, звернення, постанови тощо). Не менш значущими є компіляції документів міністерства зовнішніх справ⁴ Олександра I, у яких містяться свідчення про дипломатичну сторону розв'язання проблеми Польщі: позиції «великих держав», зокрема Росії, хід переговорів між ними і т. ін. До того ж, тут присутні офіційні й приватні листи імператора, наприклад, переписка з А. Чарторийським і Т. Костюшком, а також з різними високопосадовцями країни, які дають можливість дізнатися більше не

¹ Handelsman M. Instrukcyje i depesze rezydentow francuskich w Warszawie 1807-1813. T. 1. Krakow: Akademia Umiejetnosci, 1914. 485 s.

² Napoleon B. Correspondance De Napoleon Ier, Volume 16. Paris: Nabu Press, 2011. 686 p.

³ Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. Т. XXXIII / Ред. Сперанский М. М. Санкт-Петербург: Типография 2-го отделения императорской канцелярии. 1830. 1167 с.

⁴ Внешняя политика России XIX и начала XX века: Сборник документов Российского министерства иностранных дел. Сер. 1. 1801-1815 гг. Т. VI: 1811 – 1812 гг. / Ред. А. Л. Нарочницкий. Москва: Госполитиздат, 1962. 866 с.

лише про перебіг пошуку рішення щодо Герцогства, але й про особисте ставлення царя та його адресатів до польського питання.

Окрім вищезазначених джерел, важливими для розуміння статусу польської проблеми на міжнародній арені у цей період часу є документи, які стосуються конкретно дипломатичних перемовин Франції та Росії¹, під час яких неодноразово згадується питання щодо майбутнього країни поляків. На їх основі можна прослідкувати загострення конфлікту між російським і французьким імператорами.

Джерела особистого походження включають у себе насамперед мемуари, свідчення яких дозволяють з перших уст дізнатися про перипетії тодішнього політичного життя в Князівстві та на його кордонах. Так, наприклад, спогади поляків М. Огінського² та Ю. Вибіцького³ містять у собі згадки про різноманітні заходи центральної влади, про ставлення до Наполеона як фундатора польської самостійності та загалом настрої місцевого населення. Цікавими є і мемуари самого Бонапарта, у яких він розповідає про своє бачення міжнародної політики та місця Польщі у ній⁴. Автобіографічна ж робота Меттерніха⁵ надає досліджуваним у цій дипломній праці подіям широкий контекст, дозволяючи не лише прослідкувати хід закулісної дипломатичної гри, ставлення інших акторів геополітики до польської проблеми, але й дізнатися більше про передумови та причини розгортання конфлікту між Росією та Францією.

Особливе місце серед особистих матеріалів займають спогади А. Чарторійського⁶, одного з найбільш впливових поляків досліджуваного періоду. Вони налічують свідчення про російську концепцію вирішення польського питання, автором якої став Чарторійський, політичне життя в

¹Романов Н. М. Дипломатические сношения России и Франции по донесениям послов Императоров Александра и Наполеона, 1808-1812. Т. 3. Санкт-Петербург: Экспедиция загот. гос. Бумаг, 1905. 417 с.

²Oginski M. Memoires De Michel Oginski, vol. 2. Kolkata: Saraswati Press, 2012. 438 p.

³Wybicki J. Zicie moje. Krakow: Krakowska Spolka Wydawnicza, 1927. 355 s.

⁴Бонапарт Н. Максимумы и мысли узника Святой Елены. Москва: Азбука, 2012. 224 с.

⁵Metternich K. Memoirs of Prince Metternich 1773-1815 Vol. 2. London: Braunfell Books, 2022. 584 p.

⁶Чарторыйский А. Мемуары князя Адама Чарторижского и его переписка с императором Александром I. Т. 1. Москва: Книгоиздательство К. Ф. Некрасова, 1912. 388 с.

Князівстві Варшавському та європейських дворах, дискусії щодо майбутнього Польщі тощо. Крім того, частина цієї роботи присвячена переписці поляка з імператором Олександром I, яка широко висвітлює перебіг їхніх дебатів стосовно потенційної долі батьківщини першого, що частково посприяли виробленню кінцевого проєкту щодо Царства Польського.

Також варто виокремити документальні матеріали, що містять свідчення про ставлення деяких діячів національного руху поляків до процесу розв'язання польського питання. Найбільш визначними з такого роду документів є спогади поета Ф. Скарбека, у яких висловлюються песимістичні прогнози щодо теперішнього та майбутнього Польщі на фоні описів злиденного життя місцевих громадян¹. До того ж, ця книга надає досить об'ємну характеристику польської політики Наполеона I, а також сповнена фактичним матеріалом, важливим для розуміння розвитку польського національного руху в цей період.

Принагідно окремо відзначити угоди, укладені між Росією, Австрією, Англією та Пруссією напередодні й під час перемовин Віденського конгресу², які засвідчили визначальну роль польського питання в міжнародних відносинах на завершальному етапі Наполеонівських війн.

Серед публіцистичних джерел того часу важливе значення для нашої роботи має пропагандистська брошура графа Монгайяра «Друга польська війна або міркування про мир на континенті»³, яка досить чітко демонструє характер польського питання напередодні французько-російської війни та частково показує, яким бачив майбутнє Варшавського Князівства французький уряд. Крім цього, вона є ключовою для розуміння того, з яких причин поляки були готові воювати на стороні Бонапарта.

Отже, вищенаведені письмові джерела є основою джерельної бази нашого дослідження. Їхній аналіз і співставлення з науковими працями дозволяють

¹ Skarbek F. *Dzieje Księstwa Warszawskiego*. T. 3. Warszawa: Drukarnia Artystyczna Saturnina Sikorskiego, 1897. 148 s.

² Мартенс Ф.-Ф. *Собрание Трактатов и Конвенций, заключенных Россией с иностранными державами: Том III. Трактаты с Австрией*. Санкт-Петербург.: Тип.Министерства Путей Сообщения, 1876. Т. III. 561 с.

³ Montgaillard M. *Seconde guerre de Pologne, ou Considerations sur la paix publique du continent*. Paris, 1812. 350 p.

більш глибоко дослідити місце та роль польського питання у зовнішній політиці Росії та Франції в період 1807-1815 рр зокрема та у міжнародній політиці загалом. Крім того, вони надають широкий контекст усім тим подіям, які будуть висвітлені в даній дипломній роботі.

Методологія дослідження включає в себе, окрім загальнонаукових методів (аналіз, синтез, індукція, дедукція), історико-генетичний метод для послідовного розкриття різних аспектів польського питання (внутрішньополітичного, дипломатичного, військового тощо) в піковий період його розвитку та трансформації – 1807-1815 рр. Також при написанні дипломної роботи повсякчас застосовується історико-порівняльний метод з метою встановлення схожостей і відмінностей між французькою та російською концепціями і спробами вирішення проблеми Польщі.

Наукова новизна дослідження полягає в прямому зіставленні політики Франції та Росії щодо польських земель в досліджуваний період і спробі довести значущість Польщі не тільки для зовнішньої політики Франції та Росії зокрема, але й розвитку геополітичної ситуації цього часу загалом.

Апробація роботи відсутня.

Структура роботи включає в себе вступ, три розділи, висновки і список використаної літератури та джерел (86 найменувань).

РОЗДІЛ 1. МІСЦЕ ПОЛЬЩІ У ГЕОПОЛІТИЧНИХ ПЛАНАХ ФРАНЦІЇ ТА РОСІЇ НАПЕРЕДОДНІ ВІЙНИ 1812 Р.

1.1. Польща в контексті змін зовнішньополітичних пріоритетів Франції

Кінець першого десятиріччя XIX ст. ознаменувався категоричним поворотом в зовнішньополітичному курсі уряду Французької імперії, що був зумовлений розгортанням конфлікту між нею і Росією. Намагання Олександра I уникнути підтримки континентальної блокади, запровадженої Наполеоном Бонапартом супроти Англії у 1806 р., призвели до різкого охолодження французо-російських відносин¹. Подальшому їх погіршенню значно посприяла несумісність геополітичних інтересів обох держав: Росія прагнула деокупації французькими військами Пруссії² та вимагала ліквідації підконтрольного французам польського національного утворення – Великого Герцогства Варшавського³, тоді як Франція відмовлялася йти на поступки, які могли значно зашкодити її домінуванню в Центрально-Східній Європі.

Відтак саме Росія, а не Англія стала найбільш нагальною проблемою для французького керівництва. 16 березня 1810 р. міністр зовнішніх справ Жан Батист де Шампаньї передав Наполеону I документ під назвою «Огляд континентальних відносин»⁴, у якому було подано деталі нового курсу міжнародної політики імперії. Так, автор засвідчив неминучість війни з державою Романових, успішність протистояння з якою залежатиме від

¹ Манфред А.З. Наполеон Бонапарт..., с. 590-591.

² Zamoyski A. 1812. Napoleon's Fatal March on Moscow..., p. 130.

³ Brégeon J. 1812: La paix et la guerre..., p. 157.

⁴ Шильдер Н. К. Император Александр Первый. Его жизнь и царствование. Т. 3. Санкт-Петербург: Тип. А.С. Суворина, 1905. С. 471

наявності об'єднаної та сильної Польщі, яка має стати своєрідним антиросійським бар'єром на сході Європи¹.

Хоча цей план так і не був офіційно схвалений Наполеоном², його значення не варто недооцінювати. По-перше, дана доповідь стала першою повноцінною політичною програмою французької влади стосовно Князівства Варшавського як важливого важеля зовнішньої політики Франції. По-друге, її зміст чітко визначив, що країна, населена поляками, має відіграти визначальну роль у східноєвропейському конфлікті.

Крім того, у передвоєнний період наміри Франції стосовно Польщі активно обговорювали в європейських дворах і дипломатичному середовищі. Наприклад, російський дипломат Карл Нессельроде у березні 1810 р. повідомляв у Москву з Парижа про наміри французького імператора відокремити Силезію й передати її у володіння саксонському та варшавському князю, а потім розпочати відновлення Польщі як королівства³. Цікавими в цьому сенсі є також свідчення міністра зовнішніх справ Клементя фон Меттерніха, який у своїх мемуарах згадував про особисту зустріч із Бонапартом восени 1810 р., після якої видатний австрієць не мав жодних сумнівів у тому, що «коли війна з Росією буде неминучою, відновлення Польщі стане метою Наполеона, яку він буде переслідувати в першу чергу»⁴.

На наш погляд, усі ці кулуарні згадки про улаштування польських справ є ні чим іншим, як хитрою політичною грою французького уряду. Вона мала на меті змусити змарнілу в ході тривалих війн Австрію піти на переговори з французами та спричинити агресію Росії, потенційне відродження Польщі для якої було, як вже зазначалося, було в цей час неприйнятним. При такому сценарії розвитку подій Російська імперія, до того ж, виправдала б образи наполеонівської пропаганди, яка змалювала її як агресивну, варварську

¹ Шильдер Н. К. Император Александр Первый. Его жизнь и царствование. Т. 3..., с. 472-482.

² Сироткин В. Г. Дуэль двух дипломатий..., с. 167.

³ Nesselrode K. Lettres Et Papiers du Chancelier Comte de Nesselrode, 1760-1850, Vol. 3: Extraits de Ses Archives; 1805-1811. London: Forgotten Books, 2018. P. 203.

⁴ Цит. за: Metternich K. Memoirs of Prince Metternich 1773-1815 Vol. 2..., p. 411-413

державу, а Наполеона – визволителем від поневолювачів¹. Очевидно, що при вищезазначених дипломатичних маневрах Франція не втрачала нічого.

Підтвердженням цієї точки зору можуть слугувати французько-російські перемовини 1811 р., які стосувалися компенсації герцогу Ольденбургському за його володіння, що були захоплені французами того ж року. Під час них Наполеон I відверто заявив одному з російських дипломатів, що поступатися територіями Варшавського Князівства він не збирається навіть під загрозою військового зіткнення². Цьому прямо суперечив пізніший договір Франції з Австрією від 14 березня 1812 р., у якому було зазначено, що у випадку відновлення Польського Королівства в результаті війни з Росією австрійці можуть залишити у своєму володінні Галичину³. Важливим є той факт, що в цьому документі французький імператор лише передбачав можливість випадкового відновлення незалежної Польщі, не наголошуючи на обов'язковості такого перебігу подій, яку він міг би без усіляких проблем забезпечити.

Обґрунтувати цю суперечливість планів Наполеона стосовно Польщі можна відсутністю чітко сформульованої, повноцінної програми вирішення польської проблеми. Не розуміючи, яким повинно бути майбутнє Князівства Варшавського, французька влада використовувала проблему його облаштування виключно в якості засобу політичного маневру, який давав змогу краще підготуватися до військової конфронтації з Російською імперією.

Втім, варто зазначити, що нестабільність, аморфність і туманність майбутнього цього державного утворення все ж таки сприяли появі та розвитку у вищих колах політикуму Франції різноманітних проєктів щодо Польщі. Так, наприклад, під час з'їзду імператорської родини у травні 1811 р. з'явилися чутки про пропозицію Наполеона I Мюрату, французькому маршалу та

¹ Ундалов Алексей Михайлович. О некоторых методах влияния наполеоновской пропаганды на общественное мнение // Вестник НГТУ им. Р. Е. Алексеева. Серия «Управление в социальных системах. Коммуникативные технологии». 2012. №4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-nekotoryh-metodah-vliyaniya-napoleonovskoy-propagandy-na-obschestvennoe-mnenie> (дата звернення: 09.11.2023).

² Napoleon B. Correspondance De Napoléon Ier, Volume 22. Paris: Impr. impériale, 1867. P. 30.

³ Clercq M. Recueil des traités de la France. T. 2. Paris: Durand et Pedone-Lauriel, 1880. P. 370-371

тодішньому королю Неаполя, зайняти польський трон, на яку останній начебто відповів відмовою¹. Зрозуміло, що такі плітки не могли виникнути на порожньому місці: французький імператор в одному з листів до Армана Коленкура писав про свого молодшого брата Жерома як одного з найбільш гідних кандидатів на володіння польською короною². Однак, зрештою, ця ідея не була підкріплена конкретними діями вищих владних структур, через що і загинула ще в зародку. Даний приклад яскраво підтверджує нашу гіпотезу про відсутність чіткого плану французького уряду стосовно польської проблеми у довоєнний період.

Відсутність конкретно сформульованих концепцій щодо влаштування польських справ не означала, однак, те, що французьке керівництво не усвідомлювало потенційну користь, яку Польща може принести в прийдешній війні з Росією. Саме тому 1810-1812 рр. стали часом активної матеріальної підготовки Варшавського Князівства до неминучого військового конфлікту. Зміст цієї політики французького керівництва передбачав мобілізацію всіх наявних ресурсів польських земель шляхом збільшення витрат військового міністерства, створення потужної національної армії чисельністю 90 тис. осіб, забезпечення її зброєю, продовольством і необхідною інфраструктурою (зведення нових та укріплення старих фортифікацій) тощо³. Таким чином французи напередодні збройного конфлікту з Російською імперією створили собі всі вигідні умови для успішної військової кампанії (принаймні, на її перших етапах).

Підготовка населення та краю до війни велася і в публіцистично-пропагандистській площині. Так, у 1812 р. графом Монгайяром, думку якого щодо великої європейської політики Наполеон I надзвичайно цінував, була опублікована досить об'ємна праця з промовистим заголовком «Друга польська війна або міркування про мир на континенті». У цій роботі автор намагався показати, що Російська імперія є споконвічним агресором, який прагне шляхом

¹ Masson F. Napoléon et sa famille. T. 7. Paris: P. Ollendorff, 1906. P. 292.

² Kukiel M. Wojna 1812 roku. T. 1..., s. 74.

³ Королюк В.Д., Миллер И.С. и Третьяков П.Н. История Польши. В 3 томах. Том I..., с. 400-404.

експансії здобути світове панування, і лише Франція може цьому завадити¹. Доволі показовим свідченням пропагандистського характеру даної публікації є теза про те, що вина за поділи Польщі лежить лише на Росії (Пруссія та Австрія були в цей час союзниками Франції, тому звинувачувати їх граф не наважився)². Водночас це доводить факт того, що зміст брошури повністю опирався на позиції французької влади або як мінімум впливової частини її верхівки.

Визначивши необхідність поглиблення польсько-французького союзу, Монгайяр у висновках своєї роботи ототожнював встановлення миру в Європі з відновленням Польського Королівства, яке мало об'єднати не тільки території, населені поляками, але також отримати вихід до Чорного моря (публіцист насамперед згадує порти Очакова та Херсона)³. Загалом же, ця брошура стала свого роду інформаційним прикриттям, оформленим таким чином, щоб виправдати війну з Росією: сам термін «друга польська війна», по суті, означав тут війну за інтереси поляків і загальноєвропейський мир. Водночас із тим, вона спонукала необхідну для Наполеона мобілізацію польського населення навколо ідеї відродження Польщі, яку уряд через постать Монгайяра пропагував для громадськості Князівства.

Французький імператор хоч і продовжував утримуватися від прямих обіцянок, проте своїми діями намагався підтримати віру поляків у якнайскоріше відновлення їхньої колись могутньої держави. За кілька тижнів до початку війни з Росією, у червні 1812 р. до Варшави прибув абат Дюфур де Прадт, який очолив тамтешнє посольство Франції⁴. Поява посла в столиці Князівства стала визначною подією для місцевих, які, як згадував видатний польський політик і літератор Фридерик Скарбек, «розглядали встановлення

¹ Montgaillard M. Seconde guerre de Pologne, ou Considérations sur la paix publique du continent..., p. 2-6.

² Там же, с. 7.

³ Там же, с. 228.

⁴ Федосова Е. И. Польский вопрос во внешней политике Первой империи во Франции..., с. 144-145.

посольства... як свідчення того, що це місто стане незабаром столицею самостійної держави»¹.

Як засвідчує інструкція Бонапарта Прадту, надана йому 28 травня того ж року, справжня мета посольства була не такою романтичною, як її уявляли польські інтелектуали. Посол мав опікуватися насамперед військовими приготуваннями, а саме організацією в Князівстві та в сусідніх російських провінціях масового повстання проти влади Олександра I й урегулюванням діяльності розвідувальної служби в прикордонних територіях². Крім цього, абату наказувалося використовувати свій особистий авторитет і ранг для впливу на політичних діячів Сейму, які повинні були, за пропозицією Наполеона, активно виступати проти Росії; при цьому, посол мав слідкувати за тим, щоб депутати не здійснювали нападки проти Австрії та Пруссії³.

Не менш важливою подією тих предвоєнних тижнів стала зустріч французького імператора з міністром Великого Герцогства Варшавського Тадеушем Матушевичем, на якій він запропонував Наполеону звернутися до всього польського населення з закликом організації загальної боротьби проти Росії як у межах тодішніх кордонів Польщі, так і в російському прикордонні. Наполеон Бонапарт дипломатично відмовився здійснити прохання політика, наголосивши на тому, що ініціатива в цьому питанні має виходити саме від поляків⁴. Після того Матушевич повернувся до своєї батьківщини та приступив до підготовки законодавчого підґрунтя для відновлення польської державності.

Втім, перший крок на цьому поприщі був зроблений саксонським королем (він же варшавський князь), який видав 26 травня 1812 р. спеціальний декрет, у якому визнавав «необхідність встановлення у Варшаві центральної влади»⁵ з надзвичайними повноваженнями. Згідно цього акту, їх отримувала Рада Міністрів Варшавського Князівства, ухвали якої мали відтепер були

¹ Цит. за: Skarbek F. Dzieje Ksiestwa Warszawskiego. T. 3..., s. 56-57.

² Handelsman M. Instrukcje i depesze rezydentów francuskich w Warszawie 1807-1813. T. 2..., s. 118-120.

³ Там же, с. 118.

⁴ Skarbek F. Dzieje Ksiestwa Warszawskiego. T. 3..., s. 55.

⁵ Цит. за: Krzymkowski M. Nadzwyczajne pełnomocnictwa dla Rady Ministrów w 1812 roku // Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego, №14, 2012. S 117.

обов'язкові до виконання¹. Формально з цього моменту влада в країні набула самостійного характеру, проте фактично продовжував зберігатися значний вплив французів, які через свого резидента і посла проводили через Сейм бажані для власного уряду постанови.

Через місяць після публікації вищезгаданого документа, 26 червня у Варшаві відкрилася нова сесія парламенту, результатом якої мало бути проголошення остаточного відродження Польщі. Під час його засідань депутати створили спеціальну комісію, що розробила документ, який закликав населення виступити єдиним фронтом проти Росії та прямо фіксував прагнення уряду: відновити польську державу в межах кордонів 1772 р. (до першого поділу Речі Посполитої)². Досить показовим моментом цієї прокламації була відсутність бодай якоїсь згадки національних територій, які належали двом іншим країнам-учасникам поділів Польщі – Австрії та Пруссії. Знову ж таки, це яскраво свідчить про залежний статус парламенту, що усвідомлювали і тогочасні польські інтелектуали³.

За два дні до того, Наполеон I проголосив про початок «другої польської війни», а вже 28 числа Сейм оголосив себе «Генеральною Конфедерацією Королівства Польського» (пол. *Konfederacja Generalna Królestwa Polskiego*), головна мета діяльності якої полягала в поверненні «забраних земель»⁴. Так виникла основа для подальшого вибудовування польської державності, про спроби якої детальніше – у наступному розділі.

Завершуючи ж дану частину нашої роботи, варто засвідчити, що в довоєнний період відбулася трансформація французької політики щодо Великого Герцогства Варшавського, причини якої варто шукати в загостренні французо-російських відносин. Польське питання стало одним із найважливіших інструментів зовнішньої політики імператора Наполеона I, який використовував його для покращення своїх позицій на міжнародній арені з

¹ Krzymkowski M. *Nadzwyczajne pełnomocnictwa dla Rady Ministrów w 1812 roku...*, s. 118.

² Федосова Е. И. *Польский вопрос во внешней политике Первой империи во Франции...*, с. 145.

³ Skarbek F. *Dzieje Księstwa Warszawskiego*. T. 3 ..., s. 60.

⁴ Grochulska B. *Księstwo Warszawskie...*, s. 187.

метою краще підготуватися до конфлікту з Росією. У такому ж ключі французька влада діяла й в самому Князівстві, використовуючи його в якості матеріального й політичного плацдарму майбутньої війни. Наполеонівська пропаганда всіляко налаштовувала поляків проти Російської імперії та грала на їх прагненні відновити власну державність, але в той же час не заважала політичному виявленню цього бажання. Як наслідок, на момент початку війни 1812 р. державотворча ініціатива опинилася в руках польських політиків і армії.

1.2. Російські концепції вирішення польського питання

Після поділів Речі Посполитої 1772-1795 рр. до Російської імперії були приєднані території Східної Польщі та Західної України¹, де розташовувалися великі земельні володіння аристократів польського походження. Серед них на особливу увагу заслуговують Чарторийські - впливова та досить заможна родина, що мала тісні зв'язки з останнім на той час королем Польщі Станіславом Августом. Їхні землі на Волині та Поділлі були конфісковані російською владою, яка не довіряла шляхтичам, пов'язаним із польською королівською династією; тоді, з метою довести свою вірність новим покровителям, Адам Казимеж Чарторийський відправив обох синів, Адама Єжи та Костянтина Адама, на службу до імператриці Єкатерини II в Петербург².

Перебуваючи при дворі, Адам Єжи швидко набував політичного впливу завдяки власній освіченості, досвіду політичної діяльності (протягом певного часу він подорожував Європою та вивчав конституційний устрій Англії) та

¹ Рубльов О.С. Поділи Польщі 1772, 1793, 1795 [Електронний ресурс]. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Podily_1772_1793_1795 (дата звернення 10. 11.2023)

² Zawadzki W. H. A Man of Honor: Adam Czartoryski as a Statesman of Russia and Poland. 1795-1831. Oxford: Clarendon Press, 1993. P. 31

дружнім відносинам, які зав'язались у нього з великим князем Олександром¹, майбутнім царем Росії. Він позиціонував себе завзятим польським націоналістом, який відстоював відродження незалежної Польщі і, очевидно, вплинув на формування поглядів спадкоємця російського престолу щодо польського питання. У своїх мемуарах Чарторийський описує розмову з Олександром, яка сталася навесні 1796 р. і остаточно зблизила молодих аристократів: «Він сказав мені тоді, що зовсім не поділяє поглядів та принципів уряду та двору [стосовно Польщі]..., що він далеко не виправдовує політики та поведінки своєї бабки [Єкатерини II]... Його симпатії були на боці Польщі та її славної боротьби... Він оплакував її падіння»².

Зійшовши на трон, імператор Олександр I запропонував Адаму Чарторийському посаду заступника міністра зовнішніх справ, і той після нетривалого вагання погодився прийняти її у 1802 р. Відтоді поляк став однією з ключових фігур у визначенні зовнішньої політики Російської імперії та одразу почав пропагувати курс на відновлення польської державності під скіпетром царя³. Вже 1804 р. він у документі з назвою «Записка про облаштування європейських справ у випадку вдалого закінчення війни» запропонував самодержцю прийняти титул правителя Польщі на землях, які належали їй до першого поділу Речі Посполитої⁴. Через два роки в особистому повідомленні до імператора Чарторийський писав про спільність російських і польських інтересів, необхідність здобути підтримку поляків шляхом проведення широкомасштабної пропагандистської роботи, поступок місцевій громадській думці та протидії французькому впливу, який посилюється в цей період⁵.

Найбільш розлогий та багатоплановий план стосовно Польщі Адам Єжи запропонував у своїй наступній спеціальній записці, у якій зазначив, що його

¹ Польша и Россия в первой трети XIX века. Из истории автономного Королевства Польского. 1815–1830 / Ред. С. М. Фалькович..., с. 13.

² Цит. за: Чарторыйский А. Мемуары князя Адама Чарторижского и его переписка с императором Александром I. Т. 1..., с. 85.

³ Чарторыйский А. Мемуары князя Адама Чарторижского и его переписка с императором Александром I. Т. 1..., с. 353.

⁴ Чарторыйский А. Мемуары князя Адама Чарторижского и его переписка с императором Александром I. Т. 2. Москва: Книгоиздательство К. Ф. Некрасова, 1913. С. 59-79.

⁵ Там же, с. 108-125.

батьківщина є центром зіткнення геополітичних прагнень Росії та Франції. Він правильно визначив, що, як було відзначено в попередньому підрозділі нашої роботи, польські землі представляють собою військово-матеріальний аванпост Наполеона I Бонапарта для подальшої боротьби з Російською імперією. Щоб випередити імператора французької нації, поляк запропонував Олександрю I якнайшвидше проголосити себе королем Польщі та відновити її самостійність, перетворивши польські терени на підконтрольний цареві бар'єр проти експансивних прагнень корсиканця¹.

Крім цього, Чарторийський також висунув пропозицію політичного устрою Польської держави, який базувався б на автономності місцевого уряду, політичних традиціях Речі Посполитої та значних прерогативах самодержця в управлінській сфері. Намагаючись передбачити претензії російського політичного естеблішменту щодо надмірності самостійності польських теренів, дипломат навів у якості прикладу облаштування Австро-Угорської імперії: «Угорське королівство, незважаючи на надані йому свободи та прерогативи, вже цілі століття є прикладом вірності та надійної підтримки Австрії»². Таким чином, Адам Єжи водночас виступав за відновлення Польщі як окремої держави та обмеження її самостійності: фактично, у його інтерпретації вона мала стати маріонеткою Росії. Подібне балансування було викликане насамперед тим оточенням, у межах якого Чарторийський існував як політик, і яке навряд чи б погодилося на незалежну, але дружню до Росії державу поляків.

Попри тісну дружбу та однозначну повагу, яку мав Олександр до Адама, його концепція вирішення польського питання була занадто радикальною для політичної обстановки того часу: зокрема, у своїх аргументах дипломат спирався на продовження війни з Францією. Імператор же був досить прагматичним державним діячем і на перших порах зробив ставку на союз зі своїм французьким колегою, який і був втілений у Тільзитській угоді 1807 р.

¹ Чарторыйский А. Мемуары князя Адама Чарторижского и его переписка с императором Александром I. Т. 2..., с. 138-143.

² Там же, с. 143-144.

Втім, незважаючи на її підписання, польська проблема залишилася ключовою в російсько-французьких дипломатичних зносинах наступних кількох років.

Позиція російської сторони після Тільзиту полягала в неприйнятті Польщі, підконтрольній Наполеону: імператор явно поділяв ідею Чарторийського щодо прагнення Бонапарта перетворити польські землі на аванпост проти Росії. Під час війни Франції з Австрією (1809 р.) це питання стало особливо гострим, і Олександр І доповідали про настрої поляків і прагнення місцевої опозиції, яку очолював Юзеф Понятовський, посадити на польський трон царя¹. Те ж саме в донесенні у червні 1809 р. засвідчував головнокомандувач армії у Галіції С. Ф. Голіцин, говорячи про нестабільність суспільної думки в Польщі та нагальну потребу в сильній руці (в особі Олександра І); він також висловив ідею перетворення польських теренів на провінцію Російської імперії². Довіряти цим повідомленням навряд чи можна, оскільки в той же час польська преса повідомляла про неабияке єднання поляків навколо Наполеона³, а в ході війни неодноразово спалахували сутички між польським і російським населенням⁴.

Відповідь Голіцину надіслав міністр зовнішніх справ М. П. Румянцев, у якій передав сумніви царя стосовно об'єднання з поляками, яке, на думку останнього, створить передумови для конфліктів у майбутньому. Він писав, що приєднання Польщі до Росії зараз негативно вплине на розстановку сил у Європі та погіршить відносини з іншими європейськими державами, через що Олександр І не вважає це доцільним⁵. Бездіяльність імператора та російських військ щодо Польщі під час війни між Австрією та Росією призвела до того, що Князівство Варшавське за умовами Шенбруннського миру від 14 жовтня 1809

¹ Внешняя политика России XIX и начала XX века: Сборник документов Российского министерства иностранных дел. Сер. 1. Т. 5. / Ред. А. Л. Нарочницкий. Москва: Госполитиздат, 1967. С. 63.

² Внешняя политика России XIX и начала XX века: Сборник документов Российского министерства иностранных дел. Сер. 1. Т. 5..., с. 76-77.

³ Федосова Е. И. Польский вопрос во внешней политике Первой империи во Франции..., с. 98.

⁴ Handelsman M. Instrukcyje i depesze rezydentów francuskich w Warszawie 1807-1813. Т. 1..., с. 200.

⁵ Внешняя политика России XIX и начала XX века: Сборник документов Российского министерства иностранных дел. Сер. 1. Т. 5..., с. 85-86.

р. отримало контроль над майже всіма етнічними польськими землями (Галіція, Краків і його околиці та ін.)¹.

Для уряду держави Романових, який намагався не допустити посилення профранцузької Польщі, умови миру були незадовільними. Наполеон I намагався запевнити свого візаві в тому, що він не має намірів відновлювати незалежну державу поляків і готовий навіть піти на викреслення слів «Польща» і «поляк» не лише з дипломатичного поля, але навіть і з історії². Сприйняти це можна було ніяк інакше, як політичний блеф, спрямований на заспокоєння побоювань російської сторони щодо прагнень французького імператора, що були досить очевидними: створення повністю підконтрольної Франції Польщі, небезпечної для Росії.

Подальші події лише підтвердили побоювання керівництва Російської імперії. Так, уже наприкінці осені 1809 р. посол у Парижі О. Б. Куракін доповідав царю про посилення військової присутності на кордоні між Росією та Варшавським Князівством, яке, за його свідченнями, прагнуло тримати наготові 80 тис. польських солдатів, озброєних французькою зброєю та навчених під керівництвом офіцерів-французів³. Імператор прекрасно усвідомлював цю небезпеку і наприкінці того ж року у розмові з А. Чарторийським зазначив, що готовий піти на запропонований ним кілька років до того план: дати полякам конституцію, формальну самостійність і прийняти титул короля. Проте, здійснити це він був готовий лише тоді, коли відбудеться погіршення відносин між Францією та (тоді вже союзною їй) Австрією⁴.

Приблизно в цей же час Наполеон Бонапарт почав відкрито порушувати свою обіцянку, дану російським дипломатам після заключення миру під Віднем. У австро-французькій військовій конвенції, підписаній 26 жовтня 1809

¹ Чандлер Д. Военные кампании Наполеона. Триумф и трагедия завоевателя. Москва: Центрполиграф, 1999. С. 449.

² Попов А. Н. Вопрос польский. 1806–1809 // Русская старина. Санкт-Петербург., 1893. № 5. С. 346–347.

³ Внешняя политика России XIX и начала XX века: Сборник документов Российского министерства иностранных дел. Сер. 1. Т. 5..., с. 263.

⁴ Чарторыйский А. Ю. Мемуары князя Адама Чарторижского и его переписка с императором Александром I. Т. 2..., с. 193–194.

р., неодноразово війська саксонського князя називаються «польською армією», а в польській пресі публікувалися матеріали, що підігрівали сподівання поляків на відновлення Польщі¹.

Попри це, обидві сторони продовжували вести перемовини з приводу подальшої долі Князівства Варшавського. Російський цар сподівався відтягнути військову конфронтацію, можливість якої за останній рік значно зросла, і активно намагався через власних дипломатів просунути ідею підписання польської конвенції між Росією та Францією. Результатом кількомісячних дискусій став проєкт документу від 4 січня 1810 р., у преамбулі якого зазначалося, що він має усунути «єдиний предмет занепокоєнь, що може зашкодити їхньому [Росії і Франції] союзу, поклавши край небезпечним оманам і химерним сподіванням поляків на відновлення колишнього Польського королівства»². Змістовна ж її частина передбачала такі пункти: Польське королівство ніколи не буде відновлено, терміни «Польща» і «поляки» не мають з'являтися в будь-якого роду офіційних і публічних актах, а Варшавське Герцогство не має права територіального розширення в межах колишніх територій Речі Посполитої³.

Здавалося б, держави нарешті дійшли згоди, проте виникла невелика, але водночас значна проблема – конвенцію необхідно було ратифікувати. Якщо царський міністр зовнішніх справ Румянцев від імені Олександра I здійснив цю процедуру досить швидко, то Наполеон зволікав. Причиною такої затримки стала невдача імператора у його спробі домогтися шлюбу з сестрою російського правителя, після чого він одружився з австрійською ерцгерцогинею Марією-Луїзою⁴, закріпивши тим самим союз з Австрією. За місяць потому французький імператор висловив своє незадоволення оригінальним варіантом угоди і запропонував змінити формулювання першої статті на таке: «Імператор

¹ Попов А. Н. Вопрос польский. 1806–1809..., с. 349.

² Ключников Ю. В., Сабанин А.В. Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. Ч. 1. Санкт-Петербург: Дело, 1925. С. 92.

³ Там же.

⁴ Романов Н. М. Дипломатические сношения России и Франции по донесениям послов Императоров Александра и Наполеона, 1808-1812. Т. 1. Санкт-Петербург: Экспедиция загот. гос. Бумаг, 1903. С. 112.

французів зобов'язується не сприяти жодним діям, що схилиються до відновлення Польського королівства»¹.

Зміна позиції Бонапарта обурила імператора Олександра I, який продовжував наголошувати на принциповості того, що Польське королівство в найближчому майбутньому не має бути відроджене². Термін ратифікації конвенції поступово спливав, а російський посол у Франції Куракін протягом весни-літа 1810 р. намагався спричинити повернення до переговорного процесу і навіть рекомендував своєму начальству поступитися з огляду на вірогідність перекладення вини за майбутній конфлікт на Росію³, але безрезультатно. Правителі продовжували стояти на своєму, і напруга у відносинах між ними сильно зросла: саме наприкінці 1810 р. російська влада відкрито відмовилася підтримувати збиткову для економіки країни континентальну блокаду проти Англії та ввела тарифи на товари з Франції⁴.

З цього часу можливість досягнення будь-якої домовленості між Російською та Французькою державами стало неможливим, через що цар почав приділяти більше уваги Варшавському Князівству – так само, як і Бонапарт, він вважав його ключовим джерелом матеріальних і воєнних ресурсів у війні, що насувалася. Він відновив контакти з Чарторийським, якому на зустрічі в грудні 1810 р. повідомив про те, що лише Росія може здійснити відновлення Польщі, і попросив проінформувати його про суспільні настрої поляків⁵.

На початку наступного року Адам Єжи у листі Олександру I написав, що громадяни й армія Князівства прагнуть відродження й об'єднання батьківщини, встановлення конституційного управління. Водночас із цим вони не готові піти лише на збереження тих переваг, які їм надав Бонапарт, особу якого вони

¹ Цит. за: Польша и Россия в первой трети XIX века. Из истории автономного Королевства Польского. 1815–1830 / Ред. С. М. Фалькович..., с. 26.

² Попов А. Н. Вопрос польский. 1806–1809..., с. 366.

³ Там же, с. 371.

⁴ Трошин Н. Н. Континентальная блокада и Россия (к вопросу об экономических причинах Отечественной войны 1812 года) // Отечественная война 1812 года. Источники. Памятники. Проблемы. Материалы XVI Международной научной конференции, 6-7 сентября 2010 г., Можайск, 2011. С. 296.

⁵ Чарторыйский А. Ю. Мемуары князя Адама Чарторижского и его переписка с императором Александром I. Т. 2..., с. 193-194.

безмежно поважають і вважають його опорою майбутньої Польщі¹. Він вважав, що його співвітчизники потребують значно більшого, щоб перейти під покровительство Росії, а саме об'єднання всіх етнічних польських земель під одним скіпетром, відновлення унітарної Конституції 3 травня 1791 р. і створення умов для економічного відновлення держави (насамперед можливостей для нормальної закордонної торгівлі)².

Відповідь імператора від 31 січня 1811 р. була обнадійливою для Чарторийського. У ній Олександр зазначав, що «під відновленням [Польщі] я маю на увазі поєднання всіх колишніх частин..., включаючи й області, що відійшли до Росії..., так, щоб кордонами Польщі були: Двіна, Березина і Дніпро»³. Він погодився також з ідеєю призначити на державні посади етнічних поляків і пропозицією надати польській державі ліберальну конституцію. Попри це, як і раніше, цар не бажав робити Польщу незалежною: «Царство Польське назавжди приєднається до Росії. Російський імператор відтепер буде називатися імператором Російським і царем Польським»⁴.

Відтепер особисто Олександр I взяв курс на відновлення Польщі, проте він не мав чіткого уявлення про те, коли саме це потрібно зробити – після дипломатичного розриву з Францією чи вже після початку війни (на цей час він вже вважав її неминучою)⁵. Про серйозність його намірів свідчить створення комітету «найвпливовіших поляків» (графи М. Огінський, П. Завадовський та ін.), а також підготовка конституції майбутнього польського державного утворення, що була поручена голові комітету по справам Фінляндії Г. Армфельду. Її проєкт, поданий на початку 1812 р., містив пункти про автономну адміністрацію, національну армію та самостійне внутрішнє

¹ Чарторыйский А. Ю. Мемуары князя Адама Чарторижского и его переписка с императором Александром I. Т. 2..., с. 236-240.

² Там же, с. 240-241.

³ Цит. за: Чарторыйский А. Ю. Мемуары князя Адама Чарторижского и его переписка с императором Александром I. Т. 2..., с. 251-252.

⁴ Цит. за: Чарторыйский А. Ю. Мемуары князя Адама Чарторижского и его переписка с императором Александром I. Т. 2..., с. 256.

⁵ Skowronek J. Antynapoleonskie koncepcje Czartoryskiego..., s. 321.

облаштування¹. Ця конституція писалася водночас із загальноросійською, що мала повністю змінити державне управління, проте врешті-решт обидві вони так і залишилися лише на папері².

Матеріальні приготування до війни займали весь час російського керівництва, і коли воно почало отримувати в 1812 р. повідомлення з Варшави, які свідчили про наміри Наполеона відновити Королівство Польське (насправді це були лише чутки, які поширювала схвильована польська публіка)³, то проголошувати Польщу під скіпетром царя вже не мало сенсу: було очевидно, що симпатії поляків були на стороні французів. Події після початку франко-російської війни беззаперечно засвідчили цей факт, і польські проєкти царського уряду наразі мали бути відкладені.

Отже, протягом 1807-1812 рр. Франція та Росія активно розробляли плани щодо Польщі, її державного устрою, пропонуючи концепції внутрішньополітичного облаштування та принципів зовнішніх зносин, якими мала керуватися ця держава. Керівники обидвох країн розглядали Князівство Варшавське як важливий фактор зовнішньої політики в контексті геополітичного протистояння між двома імперіями, усвідомлюючи його за матеріально-військовою базу останнього. Кожен із них прагнув перетягти Польщу на свою сторону, підкоривши її своїм зовнішньополітичним інтересам. У кінцевому рахунку, зробити це вдалося лише Наполеону Бонапарту, який став фундатором Герцогства як такого і, опираючись на націоналістичні настрої польського суспільства, майстерно плекав надії місцевого населення на відновлення колишньої величі Польщі.

Проаналізовані в цьому розділі концепції вирішення польського питання мають певні схожі риси: ідея про Польщу як бар'єр проти іншої країни, запровадження королівської влади, сучасного законодавства і т.д. Проте

¹ Федосова Е. И. Польский вопрос во внешней политике Первой империи во Франции..., с. 189-190.

² Тельберг Т. Г. Либеральные течения в России в I четверти XIX в. // Книга для чтения по истории Нового времени. Т. 3. Москва: Издание Т-ва И.Д. Сытина, 1913. С. 605

³ Отечественная война 1812 года: Материалы Военно-ученого архива Главного штаба. Том 10 / Ред. А. 3. Мышлаевский. Москва: Типография «Бережливость», 1908. С. 135.

відмінностей все ж таки більше, і головна причина їх криється в авторстві. Російський план щодо польських земель був створений і лобійований поляком А. Чарторийським, товаришем царя, який розумів настрої й прагнення місцевих еліт, представником яких він і був. Через це вона сповнена значних поступок польській владі. Французька ж концепція була розроблена власне французами (комусь одному навряд чи її можна приписати), і тому враховує насамперед інтереси особисто Наполеона I та керованої ним держави. Відтак вона орієнтована більше на геополітичні прагнення Франції, аніж на реальне вирішення польської проблеми. Втім, це не означає, що Бонапарт не рахувався з бажаннями місцевого населення: так само, як під час кампаній в Італії та Єгипті, він симпатизував національній боротьбі поляків, через що надав їм відносну свободу в цей період.

Зрештою, для обидвох імператорів майбутнє Польщі було однозначним. Вона повинна була стати частиною «французького світу» або суб'єктом Російської держави – фактично маріонеткою тієї чи іншої імперії. Незалежність країни поляків на практиці була неможливою, і подальші події, про які піде мова далі, стануть підтвердженням цього.

РОЗДІЛ 2. КНЯЗІВСТВО ВАРШАВСЬКЕ ПІД ЧАС ВІЙСЬКОВИХ КАМПАНІЙ 1812-1813 РР.

2.1. Розвиток польського національного руху в ході франко-російського конфлікту

Перехід французьких полків через річку Неман наприкінці червня 1812 р. за своїм значенням був наполеонівським Рубіконом, який розмежував долю цього видатного державного діяча та його імперії на переможне «до» та трагічне «після». Для Російської держави напад Франції став випробуванням, пройшовши яке країна остаточно закріпила свій статус великого гравця на міжнародній арені. На фоні цих поразок і перемог непомітно для більшості сучасників і наступних поколінь європейців відбувалося піднесення польського національного руху, який мав на меті вибороти в ході військових кампаній тих років свободу для поляків.

Основною політичною платформою розвитку останнього могла стати «Генеральна Конфедерація Королівства Польського», започаткована 28 червня 1812 р. Її головний орган, Раду, очолив князь Адам Казимир Чарторийський, батько згадуваного в минулому розділі розробника російської концепції вирішення польського питання Адама Єжи. До складу цього органу, окрім нього, увійшли найяскравіші представники тодішньої польської аристократії, зокрема міністр фінансів Герцогства Варшавського Тадеуш Матушевич, який під час проголошення акту про заснування Конфедерації урочисто промовив: «Чи повстане Польща? Польща вже є, а радше ніколи не переставала існувати»¹. Його погляди розділяли всі учасники зібрання, які, продовжуючи старі державницькі традиції, повернули в ужиток старий герб Речі Посполитої

¹ Цит. за: Kukiel M. Wojna 1812 roku. T. 1..., s. 122.

та синьо-малинові кольори Барської конфедерації¹. Вони стали офіційними символами відновленої, на їхню думку, Польської держави.

У вищих політичних колах ця подія викликала змішану реакцію. Деякі, наприклад княгиня Ізабела Чарторийська висловлювали безмежну радість: «О Господи, Ти повернув нам нашу батьківщину... Польща жива, Польща є»². Інші, більш скептичні представники польської аристократії вважали, що це є ні що інше, як маніпуляція їхніми патріотичними почуттями, здійснена з метою згуртування їх задля проведення успішної військової кампанії в Росії³. Населення ж Польщі сприйняло появу Конфедерації з великим ентузіазмом, про що свідчать численні листи від звичайних громадян, політичних асамблей, корпорацій та суддів, які публікувалися в тогочасних державних газетах⁴.

Попри домінування оптимістичних поглядів у суспільстві стосовно майбутнього краю, новий орган влади в перші місяці свого існування довів правоту скептично налаштованих шляхтичів. Головна Рада Конфедерації незабаром після свого заснування прагнула розширити свої політичні повноваження, оскільки в офіційному варіанті Акту Конфедерації вони були досить мізерними – Рада лишень приймала присяги від місцевих органів влади (сеймиків) і листи, про які згадувалося вище. При цьому, фактично керуючим органом країни залишався уряд Князівства Варшавського. Відтак з'явилася пропозиція Александра Ліновського, члена Ради, яка надавала їй право керувати політичними та військовими діями, збирати надзвичайні контрибуції в Королівстві й готувати матеріали для нової конституції⁵. Це стурбувало французького посла Прадта та міністрів Герцогства, які, за згодою француза,

¹ Russocki S., Kuczyński S., Willaume J. *Godło, barwy i hymn Rzeczypospolitej*. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1963. S. 143.

² Цит. за: Kukiel M. *Wojna 1812 roku*. T. 1..., s. 123-124.

³ Grochulska B. *Księstwo Warszawskie...*, s. 191.

⁴ Skarbek F. *Dzieje Księstwa Warszawskiego*. T. 3 ..., s. 67.

⁵ Przygodzki J. „Powstanie więc Polska, co ja mówię? Jest już Polska, a raczej nigdy ona być nie przestała...”. *Stracone szanse Konfederacji Generalnej Królestwa Polskiego na odzyskanie suwerenności państwowej* // E-Wydawnictwo. Prawnicza i Ekonomiczna Biblioteka Cyfrowa. Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego, 2020. URL: <https://www.repozytorium.uni.wroc.pl/publication/120191> (дата звернення 20. 02. 2024)

засудили даний проєкт і зауважили, що Конфедерація має займатися виключно «моральною» (тобто пропагандистською) діяльністю¹.

Липень 1812 р. остаточно засвідчив неспроможність Конфедерації стати об'єднавчою силою національного руху. 11 числа делегація від неї на чолі з Юзефом Вибіцьким, політиком і автором гімну Польщі, прибула до Парижу на зустріч з Наполеоном. На ній делегати прагнули визнання відновлення Польського Королівства під французьким протекторатом та Генеральної Ради як найвищого інституту його влади². Втім, повернувшись звідти вони фактично ні з чим: імператор лише вкотре висловив свої симпатії полякам та їхній справі, традиційно уникнувши обіцянок конкретних дій³.

Того ж таки 11 липня Рада надіслала звернення до Тимчасового уряду Великого князівства Литовського, Комісії, заснованої на початку місяця імператором французів. У цьому документі містився заклик до литовців про приєднання окупованих наполеонівськими військами литовських земель до Конфедерації з метою розширення її юрисдикції де-факто на всі території колишньої Речі Посполитої⁴. Влада Литви погодилася та відправила делегацію до Варшави, яка мала закріпити це приєднання.

Литовська депутація прибула до польської столиці зі значними надіями: на перемовинах йшла мова про якнайскоріше створення спільного уряду Польщі та Литви, єдиної армії, скасування митних тарифів між країнами тощо⁵. Проте, сподівання литовців виявилися марними — представники Ради Конфедерації та Ради міністрів Князівства під час переговорів уникали прийняття будь-яких рішень, аргументуючи свою позицію тим, що, попри їх

¹ Willaume J. Fryderyk August jako książę warszawski, 1807-1815. Poznań: Nakł. Poznańskiego Tow. Przyjaciół Nauk; skł. gł. w Księg. J. Jachowskiego, 1939. S. 293-295.

² Сборник Русского исторического общества. Т. 128 / Под ред. К. А. Военского. Санкт-Петербург: Тип. А.Ф. Штольценбурга, 1909. С. 91-95.

³ Там же, с. 99.

⁴ Iwaszkiewicz J. Litwa w roku 1812. Kraków, Warszawa : z zapomogi Kasy Pomocy dla osób pracujących na polu naukowem im. J. Mianowskiego, 1912. S. 77-95.

⁵ Там же, с. 102-106.

власне бажання об'єднання обох країн, вирішальне слово в цьому питанні належить французькому імператору¹.

Окрім очевидної несаможитливості Конфедерації, варто також відзначити внутрішні конфлікти, які існували всередині Ради під час війни. Про це докладно пише дослідник Броніслав Заморський, відзначаючи, що найвищі польські посадовці цього часу не лише не прагнули очолити національний рух, а й взагалі не переймалися його успішністю. Серед них він виділяє згадуваних вище Адама Чарторийського (батька), Тадеуша Матушевича, Станіслава Замойського та деяких інших, яких цікавила насамперед політична кар'єра². Зрештою, більшість цих діячів, усвідомивши той факт, що Франція програє в цій війні, перейшли на сторону переможців і в подальшому вірно працювали на російський уряд³.

Більш активно, аніж у політичних верхах, польський національний рух розвивався у французькій Великій армії (*La Grande Armée*), що нараховувала близько 100 тис. поляків, значна частина яких перебувала на гарнізонній службі в Іспанії та інших країнах. Безпосередньо в російсько-французькій війні взяв участь П'ятий польський корпус, єдине національне утворення в наступальному кулаці Бонапарта, що нараховувало 35 тис. польських солдат і офіцерів⁴. Командував ним князь Юзеф-Антоні Понятовський – видатна особа в історії Польщі, символ боротьби поляків за свою незалежність.

На початку своєї військової кар'єри Понятовський перебував на службі австрійського імператора, демонструючи блискучий потенціал, але в 1789 р. він відкликається на заклик Сейму до всіх поляків, що служили в іноземних арміях, і повертається на батьківщину, де одразу здобуває чин генерал-майора Війська

¹ Przygodzki J. „Powstanie więc Polska, co ja mówię? Jest już Polska, a raczej nigdy ona być nie przestała...”... URL: <https://www.repozytorium.uni.wroc.pl/publication/120191> (дата звернення 06. 03. 2024)

² Zamorski B. Polska Od 1807 Do 1815 Roku. Whitefish: Kessinger Publishing, 2010. S. 129-131.

³ Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Т. XII: Жилы – Земпах / Под ред. К. К. Арсеньева, Ф. Ф. Петрушевского. Санкт-Петербург: Семеновская Типолитография (И.А. Ефрона), 1894. С. 205.

⁴ Davies N. God's Playground: A History of Poland. Vol. II: 1795 to the present. New York: Columbia University Press, 2005. P. 223.

Польського¹. У наступні роки князь активно бореться проти російських військ Суворова та бере участь у повстанні Тадеуша Костюшка (1794 р.), намагаючись зберегти польську державність, але безуспішно.

Подальші десять років Ю. Понятовський спостерігає за успіхами бонапартової армії й доєднується до когорти польських інтелектуалів, які симпатизують ідеї відродження Польщі під егідою Франції. Після завершення Війни четвертої коаліції (1807 р.) генерал вперше прислужується перед Наполеоном, вмовивши графиню Марію Валевську стати супутницею останнього². Завдяки цьому зведенню партія патріотів, яких очолював князь, сподівалися наблизити відродження своєї батьківщини (Бонапарт в одному зі своїх відчайдушних листів писав до Марії: «Всі ваші бажання будуть виконані... ваша країна стане мені ще дорожчою, якщо ви змилюєтеся над моїм серцем!»)³.

Ця історія значно зблизила імператора французів і Понятовського, який по створенні Князівства Варшавського здобуває посаду військового міністра та керує процесом розбудови польської армії. Займаючись цим, генерал-майор водночас веде власну політичну гру, кінцевою метою якої було створення політичного фундаменту незалежної Польщі. Про це пише в одному зі своїх листів маршал Даву, фактичний керманіч Герцогства: «...князь Юзеф Понятовський стане господарем армії. Він використовує свій вплив, щоб призначити своїх прихильників на всі важливі пости. Такий уряд відображатиме не так національні інтереси, як інтереси однієї партії, і я повторюю, що ця партія не буде профранцузькою»⁴.

Беззаперечне лідерство князя в польському національному русі було закріплене під час війни з Австрією в 1809 р., коли за один місяць війська під його командуванням захопили Краків, Люблін і Львів, де їх тріумфально

¹ Залесский К. А. Наполеоновские войны. 1799-1815: Биографический энциклопедический словарь. Москва: ООО "Издательство АСТ": ООО "Издательство Астрель", 2003. С. 615.

² Делдерфилд Р.- Ф. Жены и любовницы Наполеона. Исторические портреты. Москва: Центрполиграф, 2022. С. 249-250.

³ Цит. за: Делдерфилд Р.- Ф. Жены и любовницы Наполеона. Исторические портреты..., с. 251.

⁴ Цит. за: Davout L. Correspondance du marechal Davout. Vol. 2..., p. 83.

зустріло місцеве польське населення. Приблизно в той же час від імені головнокомандувача князівської армії була видана прокламація із закликом вступати до її лав, яка знайшла добрий відгук у суспільстві – поляки масово ставали до зброї, демонструючи неабияку довіру до персони Понятовського¹. Отож, на момент початку війни 1812 р. Юзефа-Антоні можна вважати однією з ключових фігур польського національного руху, а керований ним 35-тисячний корпус – його рушійною силою та водночас найбільш потужним осередком патріотичних настроїв суспільства Польщі.

У перші місяці походу військо Понятовського розраховувало на те, що до нього масово приєднуватимуться поляки зі східних губерній Російської імперії та царської армії. Втім, ті, до кого адресувався заклик Конфедерації Королівства Польського (продиктований Наполеоном) покинути своє місце служби й приєднуватися до корпусу князя², фактично не відгукнулися на нього – кількість дезертирів польського походження в російській армії була мінімальною³. При цьому, виявилось, що населення, м'яко кажучи, не палало ентузіазмом: під час захоплення литовських територій французьке керівництво та солдати Понятовського здивувалися тим, що «тут уже немає поляків, цей край не польський»⁴. Приблизно та ж сама ситуація спостерігалася й у західних російських губерніях, де лише незначна частина польських поміщиків перейшла на сторону завойовників, а деякі обмежилися лише матеріальними внесками на користь Польщі⁵.

Пояснити цю змішану реакцію поляків можна двома основними причинами. По-перше, пропаганда до і під час російського походу виявилася не настільки ефективною, як під час попередніх кампаній Бонапарта. Визначальну роль у цьому контексті могла відіграти невисловлена імператором французів обіцянка відновити Польщу, яка безсумнівно посприяла б розвою польського

¹Внешняя политика России XIX и начала XX века: Сборник документов Российского министерства иностранных дел. Сер. 1. 1801-1815 гг. Т. 5..., с. 118-119.

²Сборник Русского исторического общества. Т. 128..., с. 57-61.

³Воспоминания А. П. Никитина // Харкевич В. И. 1812 год в дневниках, записках и воспоминаниях современников. Вып. 2. Вильна: Тип. Штаба Виленского воен. округа, 1903. С. 140-141.

⁴Цит. за: Kukiel M. Wojna 1812 roku. Т. 1..., с. 12

⁵Сборник Русского исторического общества. Т. 128..., с. 518.

національно-визвольного руху. По-друге, вояки 5-го корпусу Понятовського повсякчас опікувалися реквізиціями провіанту та фуражу в місцевого населення¹, яке до того пограбували російські солдати, застосовуючи тактику «випаленої землі». При цьому, рівень контролю за дисципліною в армії Бонапарта був нехарактерно низький (розміри війська були величезними) і військові, зокрема польські частини, користувалися цією можливістю й часто під час пошуків припасів займалися відвертим мародерством², що явно не сприяло їхній популярності серед місцевих.

Як би там не було, частини під командуванням Понятовського відзначалися особливою хоробрістю в ході кампанії. Під час штурму Смоленська, коли Наполеон заявив, що це місто належить полякам³, польські солдати, надихаючись патріотичним напуттям власних командирів, фактично самотужки здобули цей населений пункт: «Поляки в скаженому шаленстві лізли на стіни, ломилися у ворота, кидалися на вали»⁴. За взяття Смоленська Бонапарт нагородив 88 солдат і офіцерів корпусу орденами Почесного легіону⁵.

Дана подія була першим та останнім успіхом польських солдатів у тій кампанії, яка, якби Наполеон зупинився тут і отаборився на зиму, мала б не такий трагічний для нього кінець. Досить цікаво, що зробити перерву в бойових діях пропонувала головнокомандувачу ціла когорта вищих офіцерів, зокрема і Юзеф-Антоні Понятовський, який висунув ідею організувати зимові квартири на багатій провіантом території України⁶. Цілком вірогідно, що він також сподівався тим самим розгорнути на наших теренах антипоміщицьке повстання. Втім, його пропозиція лише розгнівала імператора та не була прийнята.

¹ Skarbek F. Dzieje Księstwa Warszawskiego. T. 3 ..., s. 78.

² Артамонов В. А. Войско Польское и нашествие Наполеона на Россию // Бородино и наполеоновские войны: битвы, поля сражений, мемориалы : материалы международной научной конференции посвященной 190-летию Бородинского сражения / Ред. Горбунов А. В. Калита, 2003. С. 213.

³ Там же, с. 215.

⁴ Цит. за: Глинка Ф. Н. Сочинения. Москва: Советская Россия, 1986. С. 228.

⁵ Kukieli M. Wojna 1812 roku. T. 2. Krakow: Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, 1937. S. 89.

⁶ Roberts A. Napoleon the Great..., p. 666-667.

У наступні місяці поляки відзначилися в битві при Бородіно, увійшли до Москви та стали учасниками жакливого для армії Наполеона відступу з другого за значенням російського міста. Втрати корпусу були катастрофічними: наприкінці втечі французької армії з Росії військо Понятовського нараховувало всього лише близько 2 тис. солдатів і офіцерів¹. Попри невдачу та страшні втрати, останні продовжували вірити в справу польського руху та свого лідера, вітаючи його такими фразами: «Хай живе Польща!», «Хай живе наш вождь!», «Хай живе Вітчизна!»².

Залишки 5-го корпусу опинилися у Варшаві, де після відновлення під керівництвом князя перетворились на 8-й армійський корпус Великої армії. Саме це формування взяло участь у битві під Ляйпцигом у жовтні 1813 р., де Понятовський знову відзначився, отримавши прямо-таки на полі бою найвищий, маршальський чин французького війська. На цій посаді видатний поляк пробув лише кілька днів, загинувши під час відступу від німецького міста³. Потому війська Герцогства Варшавського не припинили воювати, залишаючись вірними французькому імператору до останніх днів його правління.

Перебуваючи у вигнанні на острові Св. Єлени, Наполеон Бонапарт, рефлексуючи над минулим, надиктував записувачу власних мемуарів досить цікаве зауваження, що звучить так: «Справжнім королем Польщі був Понятовський, він володів для цього всіма титулами та всіма талантами... Це був шляхетний і хоробрий чоловік, людина честі. Якби мені вдалася російська кампанія, я зробив би його королем поляків»⁴. Навряд чи можна вважати дану цитату свідченням існування подібного плану у період 1812-1813 рр. - це скоріше визнання власної помилки.

¹ Залесский К. А. Наполеоновские войны. 1799-1815: Биографический энциклопедический словарь..., с. 617.

² Шиканов В. Н. Созвездие Наполеона: маршалы Первой империи. Москва: Шатон, 2006. С. 257.

³ Залесский К. А. Наполеоновские войны. 1799-1815: Биографический энциклопедический словарь..., с. 617.

⁴ Jourquin J. Dictionnaire analytique, statistique et compare des vingt-six marechauh du I Empire. Paris: Tallandier / Institut Napoleon, 1986. P. 36.

Ю. Понятовський, з огляду на все вище написане, мав усі шанси стати ключовою фігурою відродженої Польщі – він був популярний в армії, серед населення та мав досвід політичної діяльності. Проте, реальної влади він не здобув, що і стало, наряду з несамоостійним характером Князівства Варшавського та Конфедерації, їхньої залежності від і водночас відданості імперії Бонапарта, причинами поразки польського національного руху в цей період. З розгромом Франції він входить у нову фазу розвитку, пов'язану з перебуванням Польщі в складі вже Російської імперії.

2.2. Польська політика французького та російського урядів під час війни

Створення Генеральної Конфедерації Королівства Польського відбулося фактично за ініціативи французького імператора, для якого ця організація мала слугувати своєрідним фасадом самоостійності Польщі. Мета її була доволі практичною – мобілізувати поляків на війну з Росією, не втрачаючи при цьому польські землі як розмінну монету на дипломатичній арені у своєму розпорядженні. Останнє яскраво засвідчила вже згадувана ухильна відповідь Бонапарта на пропозицію делегації Вибіцького якнайскоріше відновити державність на колишніх територіях Речі Посполитої: він не обіцяв зробити це по завершенні війни і, більш того, у своїй промові жодним словом не дав зрозуміти, що має намір це здійснити¹.

Показовими у цьому контексті є політичні процеси, що відбувалися на литовських землях, окупованих Великою армією (Мінська, Віленська, Гродненська губернії та Білостокський округ), управлінням яких від 1 липня 1812 р. формально опікувалася Тимчасова урядова комісія. Де-факто керівником тут був французький дипломат Едуард Бінйон, що водночас

¹ Skarbek F. Dzieje Ksiestwa Warszawskiego. T. 3 ..., s. 70.

обіймав посаду резидента в Князівстві Варшавському¹. Відтак, він мав достатньо повноважень для того, щоб ініціювати та здійснити процес інтеграції Польщі з Литвою, як того бажали деякі члени Ради Конфедерації та Тимчасового уряду. Втім, французька влада в умовах війни, у якій потрібно було перемогти, переймалася зовсім іншим, а саме перетворенням литовських і польських теренів на центр тилового забезпечення армії.

10 липня для всіх рівнів адміністрації, яка керувала територіями «Великого князівства» (по суті, це були західні території Російської імперії), була надана особлива інструкція від французького уряду, що сформулювала військово-матеріальний характер завдань тимчасової влади². Протягом наступних місяців тут повсюдно засновувалися військові шпиталі, створювалися склади для боєприпасів, зброї, продовольства і фуражу, а також вводилися різного роду податки та повинності³. Крім цього, на окупованих територіях західної Росії був проведений рекрутський набір, який сам Наполеон у листі до герцога Бассано вважав доволі успішним⁴. Насправді ж, він відбувався досить повільно, а кінцеве число рекрутів сягало трохи більше 20 тис. новобранців⁵, чого було недостатньо для поповнення надмірних втрат бонапартового війська.

11 липня 1812 р. в бюлетені Великої армії, одному з багатьох джерел наполеонівської пропаганди, було проголошено скасування кріпосного права в Литві⁶. Як наслідок, не тільки поміщики, серед яких значна частина була поляками, виявилися вкрай незадоволеними, але й селяни, наділенням землі яких влада вирішила не перейматися⁷. Це, наряду з численними випадками мародерства, яке стало постійною супутницею французькою армії в ході кампанії, значно знизило популярність влади Наполеона серед нижчих і вищих

¹ Iwaszkiewicz J. Litwa w roku 1812..., s. 67-68.

² Сборник Русского исторического общества. Т. 128..., с. 70-71.

³ Сборник Русского исторического общества. Т. 128..., с. 70-71.

⁴ Польша и Россия в первой трети XIX века. Из истории автономного Королевства Польского. 1815–1830 / Ред. С. М. Фалькович..., с. 50.

⁵ Grochulska B. Księstwo Warszawskie..., s. 200.

⁶ Федосова Е. И. Польский вопрос во внешней политике Первой империи во Франции... С. 150.

⁷ Kukiel M. Wojna 1812 roku. Т. 1..., s. 163.

верств місцевого населення. Як результат даного провалу, відміна кріпосного права, яка могла стати головною зброєю політики французького уряду на окупованих територіях, надалі Бонапартом не практикувалася.

Протягом перших місяців війни за мовчазної згоди французького керівництва на території Литви та західних губерній імперії Романових створювалися десятки місцевих сеймиків, що розробили власні статuti та мали намір зрештою стати частиною владної вертикалі відновленої Польської держави¹. Цей політичний процес і окупація Великою армією практично всіх земель Речі Посполитої (окрім Правобережної України), здавалося б, створювали передумови для проголошення відродження Польщі. Втім, Наполеон I, побоюючись, окрім іншого, втратити підтримку Австро-Угорщини та Пруссії, що виступали проти цього, відмовився декларувати польську державність у найбільш сприятливий для того момент.

У цей же час російський імператор, хоч і заклопотаний військовими справами, намагався заручитися підтримкою польської верхівки західних губерній. З цією метою ним при його особі був створений так званий «особливий комітет з постачання армії всім необхідним», до складу якого увійшли три губернські маршали (Островський, Рокіцький і Любецький), граф Плятер і Томаш Вавжецький, що певний час у 1794 р. був головнокомандувачем польських повстанців Т. Костюшка². Крім посад при дворі, вони також отримали фінансове забезпечення від уряду на підставі перебування їхньої власності в окупації французів³. Такий малопомітний, але тим не менш символічний крок російського самодержця, був, очевидно, свідченням його готовності до подальшої співпраці з польською шляхтою.

Більш конкретні дії щодо влаштування польських справ були відкладені в результаті постійного відступу російських військ, який тривав до 7 вересня

¹ Grochulska B. Ksiestwo Warszawskie..., s. 208-209.

² Польша и Россия в первой трети XIX века. Из истории автономного Королевства Польского. 1815–1830 / Ред. С. М. Фалькович... С. 51.

³ Отечественная война 1812 года: Материалы Военно-ученого архива Главного штаба. Том 16 / Ред. А. З. Мышлаевский. Москва: Типография «Бережливость», 1908. С. 73-74.

1812 р., коли обидві армії зішлись під Москвою в Бородинській битві. У ній Бонапарт здобув піррову перемогу, яка дозволила йому увійти до другого за значенням міста імперії Олександра I¹. Попри це, війна не закінчувалася – російські війська продовжували зберігати свою боєздатність і моральну готовність воювати й надалі, яка підтвердилася великою пожежею в Москві, організованою росіянами².

Про неї досить цікаво висловився сучасник тих подій, польський громадський діяч і член Освітньої палати Варшавського Князівства Станіслав Сташець: «Підпал росіянами такої величезної та багатой столиці... не є тріумфом Наполеона, почекаємо, що далі буде..., можливо, з'ясуються його справжні наміри стосовно Польщі»³. Ця цитата досить важлива з точки зору відображення кардинальних змін у ставленні поляків із вищих верств населення до Бонапарта, спричинена бездіяльністю останнього у справі відновлення польської державності в ході війни. Вона є свідченням зростання недовіри до Франції як патрона Польщі, яка хоч і існувала в попередні роки, проте не поширювалася: віра в Наполеона була занадто сильною після створення Варшавського Князівства. Станом же на осінь 1812 р. склалася така ситуація, що будь-яка військова невдача французів могла спричинити масовий перехід польського політикуму, шляхтичів до тих, хто спроможний здійснити їхні прагнення.

Велика армія, мучена хворобами, неспроможна прогодувати себе в Москві та на околицях, де її тероризували постійними набігами козаки з війська Кутузова, була вимушена з початком жовтня (до похолодання) повертатися на зимові квартири в Смоленськ⁴. Так почався трагічний для французької армії відступ з Москви, який через різку зміну погодних умов та постійне переслідування царськими корпусами перетворився на хаотичну втечу Наполеона Бонапарта з тодішньої території Росії.

¹ Roberts A. Napoleon the Great..., p. 685-691.

² Земцов В. Н. 1812 год. Пожар Москвы. Москва: Книга, 2010. С. 21-25.

³ Цит. за: Koźmian K. Pamiętniki Kajetana Koźmiana obejmujące wspomnienia od 1780 do roku 1815. T.2. Poznań: Jan Konstanty Żupański, 1858. S. 378-379.

⁴ Roberts A. Napoleon the Great..., p. 698-699.

На фоні успіхів російських військ при дворі самодержця розгортаються дискусії стосовно майбутнього Польщі, які призупинилися з початком війни. У цьому процесі особливо важливу роль відіграв граф Михайло Огінський, у розмовах із яким Олександр I підтвердив свої довоєнні прагнення щодо Князівства Варшавського, запропонувавши князю підготувати проєкт доручення (рескрипту) до Кутузова щодо польських земель¹. 7 жовтня 1812 р. цей документ був сформульований. У ньому стверджувалося, що російський імператор «завжди цінував їх [поляків] хоробрість і любов до вітчизни..., вирішив відновити польське королівство та проголосити себе польським королем, як тільки... війська довершать вигнання ворога»². При цьому, наголошувалося, що устрій відновленої держави базуватиметься на Конституції 3 травня 1791 р.³.

Окрім рескрипту, Огінський розробив для імператора звернення до поляків, у якому, окрім вже зазначених у дорученні для головнокомандувача російської армії пунктів, окреслювалися й територіальні межі теоретичного Польського Королівства, а саме землі, захоплені Російською імперією в результаті поділів Речі Посполитої 1772, 1793 та 1795 рр. Також він запропонував амністію для поляків, що воювали на боці Наполеона та повну відплату для польських мешканців, які зазнали збитків під час кампанії⁴. Отже, його пропозиції були вкрай вигідними для Польщі як з політичної, так і з матеріальної точки зору; у той же час імператор французів про поступки полякам навіть не думав.

Загалом, із середини осені 1812 р. російська сторона починає вести активну пропагандистську та практичну роботу з залучення польського населення на свій бік. Так, 17 жовтня в інструкції генерала П. Чічагова, що керував переслідуванням військ Бонапарта на білоруських землях, яку він

¹ Подвысоцкий А. И. Граф Михаил Огинский и его отношения к императору Александру Павловичу // Русский архив. Историко-литературный сборник. 1874. Выпуски 1-4. Москва: Тип. В. Готье, 1873. Стлб. 685.

² Подвысоцкий А. И. Граф Михаил Огинский и его отношения к императору Александру Павловичу // Русский архив..., стлб. 693.

³ Там же, стлб. 694.

⁴ Там же, стлб. 698.

надіслав командувачу армійських сил у Литві Є. Чапліцу, йшла мова про необхідність ідеологічної обробки населення Великого Герцогства Варшавського. Інструментами її були місцеві, готові до співпраці, а також російські емісари та брошури, які поширювали тези про «ліберальні наміри» Олександра I щодо Польщі, «відродження польської нації» під покровительством імператора тощо¹.

У листопаді-грудні, коли стало остаточно зрозуміло, що Франція програє в цій війні, відбулися таємні перемовини Російської імперії з її союзниками, зокрема з Пруссією. Імператор на них дав зрозуміти пруським чиновникам, що він прагне включити Варшавське Князівство до складу своєї держави, надавши полякам значні політичні привілеї. Королівський представник О. Рейнгольд намагався домовитися з росіянами про передачу Пруссії західних земель Герцогства в обмін на вступ до війни², але Олександр I стояв на своєму, давши зрозуміти європейським державам серйозність власних намірів стосовно Польщі.

12 грудня 1812 р. був виданий імператорський маніфест «Про всепрощення в польських губерніях», який включав у себе пропозицію амністії Огінського та пункт про те, що майно тих, хто в найближчі два місяці продовжить боротьбу на стороні Наполеона, буде конфісковано³. На наступний день група міністрів Князівства (Т. Матушевич, С. Замойський та ін.), усвідомлюючи невідворотність перемоги Росії, через князя А. Чарторийського запропонували російській стороні проєкт об'єднання. Він передбачав перехід Польщі та Литви в спадкове володіння імператора, повернення Конституції 3 травня, створення 100-тисячної польської армії й націоналізацію адміністрації,

¹ Внешняя политика России XIX и начала XX века: Сборник документов Российского министерства иностранных дел. Сер. 1. 1801-1815 гг. Т. VI: 1811 – 1812 гг..., с. 592-593.

² Внешняя политика России XIX и начала XX века: Сборник документов Российского министерства иностранных дел. Сер. 1. 1801-1815 гг. Т. VII: Январь 1813 г. - май 1814 г. / Ред. А. Л. Нарочницкий. Москва: Госполитиздат, 1970. С. 780.

³ Собрание Высочайших манифестов, Грамот, Указов, Рескриптов, приказов войскам и разных извещений последовавших в течении 1812, 1813, 1814, 1815 и 1816 годов. / Изд. А.С. Шишков. Санкт-Петербург: Морская тип., 1816. С. 91-92.

яку мав очолити віце-король з поляків¹. Таким чином, відбулася повна геополітична переорієнтація прихильної до Наполеона місцевої шляхти, яка відтепер бачила своє майбутнє під скіпетром самодержця російського (принаймні до того, як він перестане задовольняти їхні сподівання).

Майже одночасно з цією пропозицією на столі імператора Олександра I опинився лист від Адама Єжи Чарторийського, у якому колишній царський придворний (станом на кінець 1812 р. він відійшов від державних справ) висловив від імені поляків певні надії щодо подальшого співжиття Польщі та Росії. Зокрема, Чарторийський відмовився від запропонованої ним же кілька років тому ідеї зайняття польського трону царем, натомість запропонувавши кандидатуру його молодшого брата Михайла Павловича Романова². Недосвідченість і небажання останнього брати активну участь у державному управлінні давала можливість Адаму та іншим впливовим полякам відігравати значну роль у політиці майбутньої Польської держави. Відповідь Олександра на цей лист була вкрай холодною – імператор не бачив на престолі нікого іншого, окрім себе³.

Варто засвідчити, що всередині російської влади існували деякі сумніви щодо польських планів царя. Група чиновників написала звернення до свого лідера, виступаючи за те, щоб повністю інкорпорувати території Князівства Варшавського до Російської імперії без надання першій жодних «ліберальних» привілеїв. Пояснювали вони свою позицію загальною економічною й адміністративною слабкістю Герцогства, «анархічністю» польського народу, який завжди жадатиме повноцінної незалежності, а також необхідністю зберегти дружні відносини з Австрією, для якої існування самостійної Польщі було неприйнятним (з подібних геополітичних міркувань у своїй політиці щодо проблеми поляків виходив і імператор французів)⁴. Крім цього, важливим

¹ Внешняя политика России XIX и начала XX века: Сборник документов Российского министерства иностранных дел. Сер. 1. 1801-1815 гг. Т. VII..., с. 700.

² Подвысоцкий А. И. Граф Михаил Огинский и его отношения к императору Александру Павловичу // Русский архив..., стлб. 587.

³ Askenazy Sz. Na rozdrożu // Biblioteka Warszawska, 1911. T. I. S. 218.

⁴ Соловьев С. М. Венский конгресс // Русский вестник. Т. 55, февраль..., с. 403-405.

пунктом даного звернення стало погане ставлення російського суспільства до польських солдат, які в загальному уявленні були учасниками військових злочинів.

Автори цієї записки, на жаль, не відомі, проте можна з впевненістю констатувати, що висловлені в ній думки поділяла значна частина російського політичного естеблішменту того часу. Подібні скептичні погляди щодо Польщі у своїх переписках на межі 1812-1813 рр. висловлювали такі діячі, як статс-секретар К. Нессельроде¹ та колишній посол у Великій Британії С. Воронцов². Намагання врахувати їх у польській політиці відобразилося у зверненні імператора до народу Герцогства Варшавського, опублікованого 6 січня 1813 р. У ньому не було жодного натяку на те, що Олександр планує відновлювати Королівство чи хоче стати королем польським, а лише оголошувалася амністія для тих громадян, хто воював за Францію; іншим гарантувалася безпека життя, майна та свободи³. За кілька днів з'явилася відозва Михайла Кутузова, у якій йшла мова про наміри російської влади та армії співпрацювати з місцевими адміністраціями й організувати виплати чиновникам⁴.

На момент початку 1813 р. більша частина території Варшавського Князівства була окупована вояками Російської імперії. Попри спроби Ю. Понятовського організувати масову мобілізацію поляків до Великої армії (так зване «посполите рушення»), останні усвідомлювали справжні масштаби катастрофи, що відбулася з французькою армією в Росії, і відтак скептично поставилися до перспективи продовження боротьби на боці Бонапарта. У мемуарах Козьмяна цей скепсис відображений у словах одного польського офіцера: «Наполеон не захотів створювати Польщу, коли міг, тепер мабуть і

¹ Внешняя политика России XIX и начала XX века: Сборник документов Российского министерства иностранных дел. Сер. 1. 1801-1815 гг. Т. VII..., с. 28

² Там же, с. 704.

³ Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. Т. XXXII / Ред. Сперанский М. М. Санкт-Петербург: Типография 2-го отделения императорской канцелярии. 1830. С. 481-482.

⁴ Кутузов М. И. Сборник документов. Том V / Под ред. Бескровного Л. Г. Москва: Воениздат, 1956. С. 29.

хоче, проте не може...; ми [поляки] будемо принесені в жертву в ім'я безпеки Франції»¹.

З цього часу починається нова стадія загальноєвропейської війни, що зрештою призведе до падіння Наполеона та занепаду його імперії. Це станеться у 1814 р., і до того імператор французів намагатиметься виторгувати для себе найбільш вигідну угоду шляхом дипломатичних перемовин, у ході яких застосовуватиме польські землі як інструмент дипломатичних маніпуляцій (цьому сприятиме небажання Росії повертати території Князівства Варшавського Пруссії та Австрії). Таким чином, у 1813 р. польське питання знову стає на порядок денний континентальної системи міжнародних відносин, повертається до статусу нагальної зовнішньополітичної проблеми, що вирішуватиметься протягом наступних двох років, аж до Віденського конгресу 1815 р.

Підсумовуючи ж даний розділ, варто констатувати, що в період російсько-французької війни 1812-1813 рр. відбувається розвій польського національного руху, який простежується у політичній (діяльність Генеральної Конфедерації, створення сеймиків тощо) і суспільній площині (масове приєднання поляків до походу на Росію, підйом громадського руху і т. ін.). Втім, залежність влади Варшавського Князівства від французького впливу, нездатність верхівки проявити ініціативу зумовила її неспроможність стати об'єднавчою платформою національних прагнень поляків, яскраво проявлених на перших етапах військового конфлікту.

Як наслідок, найбільш значним фактором національного руху у ці часи стає польський корпус Ю. Понятовського, що бере безпосередню участь в бойових діях. Цей видатний поляк був, безсумнівно, здатний згуртувати навколо своєї фігури найкращих представників патріотичної еліти Польщі, а його наближеність до Наполеона відкривала можливість отримання в майбутньому повноважень для здійснення необхідних перетворень у

¹ Koźmian K. Pamiętniki Kajetana Koźmiana obejmujące wspomnienia od 1780 do roku 1815. T.2..., s. 389.

Князівстві. Проте хід війни, переоцінка вкоріненості національних ідей у поляків західних губерній Росії та злочини, до яких вдавалася французька армія під час походу, зруйнували ці перспективи.

Французька політика щодо Польщі в цей період залишилася незмінною. Наполеон уникав вирішення польського питання, повністю не закриваючи цю можливість і залишаючи водночас місце для маневру на дипломатичній арені. Використовуючи Князівство Варшавське та західні території Російської імперії лишень у якості джерел для продовження війни, він свідомо втратив шанс проголосити незалежність поляків, продовжуючи діяти в інтересах власної імперії.

Російське ж керівництво, на фоні поразок Великої армії Бонапарта, звернуло особливу увагу на польську проблему. Імператор Олександр I, беручи за основу довоєнні плани, на противагу лідеру французів, серйозно розглядав можливість створення Польського королівства, що мало стати частиною керованої ним держави. Цьому спершу завадила опозиція всередині двору та, знову ж таки, геополітичні інтереси, які змушували проявити терпіння в справі відродження Польщі.

РОЗДІЛ 3. ПОЛЬСЬКЕ ПИТАННЯ В ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ФРАНЦУЗЬКОЇ ТА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЙ У 1813-1815 РР.

3.1. Князівство Варшавське як об'єкт міжнародної політики

Станом на березень 1813 р., коли російська армія вже захопила всю де-юре територію Варшавського Князівства, Олександр не поспішав із прийняттям конкретних рішень, оскільки повинен був враховувати (як і Наполеон до нього) позиції своїх майбутніх союзників, Австрії та Пруссії. Вони мали достатньо сформоване ставлення до Польщі, яке неодноразово демонстрували протягом останніх років під час дипломатичних перемовин із Бонапартом. Саме тому, коли цар призначав на початку квітня місію до прусського двору, очолювану Д. Алопеусом, він наказував дипломату поки що уникати обговорення своїх намірів стосовно польського питання¹.

Така вичікувальна позиція була не до душі старому товаришу імператора А. Чарторийському, який, маючи достатньо друзів серед шляхтичів і доступ до європейських дворів, писав у своїх особистих листах до нього про те, що Фрідріх-Вільгельм III начебто був готовий піти на поступки полякам. Він нібито вважав, що це позитивно вплине на результати війни². Засновуючись на цьому, Чарторийський пропонував імператору виступити разом із пруським королем зі спільною відозвою, яка повідомляла б про надання Польщі певних політичних привілеїв³.

¹ Внешняя политика России XIX и начала XX века: Сборник документов Российского министерства иностранных дел. Сер. 1. 1801-1815 гг. Т. VII..., с. 141.

² Чарторыйский А. Ю. Мемуары князя Адама Чарторижского и его переписка с императором Александром I. Т. 2..., с. 285-287

³ Там же, с. 288.

Втім, погодитись на це Олександр I не міг, оскільки австрійська позиція щодо цієї проблеми залишалась непохитною. 30 квітня росіяни уклали секретне перемир'я з австрійцями, за яким Австрія залишала у своєму володінні майже всі південні території Князівства, центром яких було м. Краків¹. По тому сторони розпочали перемовини, у ході яких віденський двір висунув ідею збереження балансу сил між Францією та Російською імперією. Територіальна суть її полягала в створенні демаркаційної лінії по р. Ельба, на що французи попередньо погодилися, змирившись таким чином зі втратою польських земель; також вони дали згоду на участь у мирному конгресі, запропонованому Австрією².

Водночас, французький правитель, хоч і позбавлений контролю над Князівством Варшавським, вірив у кардинальну зміну військової ситуації та продовжував використовувати його землі в дипломатичній грі. Бонапарт бажав заключення сепаратного миру з російським колегою, що дозволило б розбити коаліцію, контури якої вже сформувалися в цей період (Росія, Пруссія, Австрія та, звичайно, Британія). З цією метою в травні 1813 р. дипломат А. Коленкур, відомий поборник французько-російського союзу, відчайдушно вимагав зустрічі з царем, пропонуючи на додачу до мирної угоди створення 500-кілометрової (в ширину) буферної зони між Росією та Францією й ліквідацію Герцогства³. Місія ця була практично нездійсненною - російські корпуси вже окупували Польщу та мали майже всі умови для просування вперед -, і закономірно завершилася провалом.

Результати дипломатично-переговорного процесу тепер залежали від ініціатив австрійської монархії й ставлення прусського, російського та французького урядів до них. Сутність їх виклав міністр закордонних справ Австрії Меттерніх, надіславши графу Нессельроде такі умови заключення загального миру: розпуск Рейнського союзу, повернення Австрії та Пруссії до

¹ Внешняя политика России XIX и начала XX века: Сборник документов Российского министерства иностранных дел. Сер. 1. 1801-1815 гг. Т. VII..., с. 185.

² Там же, с. 719.

³ Там же, с. 728.

кордонів 1805 р., ліквідація польського Князівства і заключення спільної австро-пруської-російської угоди щодо його подальшого статусу¹.

Незадовго до цього, 4 червня між російською і французькою сторонами було заключено Плейсвицьке перемир'я. Настала певна невизначеність у переговорах трьох потенційних членів коаліції, кожен із яких остерігався підписанням кимось із них сепаратного миру з французами. Наполеон намагався скористатися з цієї ситуації, зосередивши свої дипломатичні зусилля на зближення з Австрією, пропонуючи їй в обмін на союз Іллірійські провінції та польські терени². Втім, тут у гру нарешті вступила Велика Британія, зібравши в середині місяця всіх тоді ще не союзників в м. Рейхенбах (сучасний Дзержонув, Південно-Західна Польща) і надавши великі субсидії Росії та Пруссії в обмін на продовження військових дій³. Тим самим було закладено стійке підґрунтя для відновлення антифранцузької коаліції.

27 червня між російською, австрійською та прусською делегаціями була підписана Рейхенбахська конвенція, яка за своєю суттю представляла собою розширену версію пропозицій Меттерніха. Друга стаття її у своєму першому пункті (це говорить про принципову важливість польського питання) передбачала ліквідацію Варшавського Князівства та поділ його території між трьома сторонами договору⁴. Крім цього, залишки французьких військ мали бути виведені з фортів Пруссії та Польщі; Австрії ж поверталися Іллірійські провінції⁵, що робило беззмістовними будь-які подальші перемовини з французами (окрім того, всі учасники конвенції зобов'язалися не вести секретні переговори про мир з Наполеоном).

Із цими умовами Меттерніх прибув 28 червня до Дрездена, щоб передати їх Наполеону. Дотримуючись угоди, він заявив, що якщо Франція не прийме ці

¹ Внешняя политика России XIX и начала XX века: Сборник документов Российского министерства иностранных дел. Сер. 1. 1801-1815 гг. Т. VII..., с. 248.

² Там же, с. 754.

³ Богданович М. И. История войны 1813 года за независимость Германии. Санкт-Петербург: Тип. Штаба Военно-Учебных Заведений, 1863. Т. I. С. 389.

⁴ Мартенс Ф.-Ф. Собрание Трактатов и Конвенций, заключенных Россией с иностранными державами: Том III. Трактаты с Австрией..., с. 107

⁵ Там же, с. 107-108.

пропозиції до 20 липня (тоді мало закінчитись перемир'я), австрійські корпуси виступлять на боці Росії та Пруссії. Французький імператор був явно незадоволений пунктами Рейхенбаху, але зрештою не пішов на конфронтацію, виторгувавши продовження перемир'я до 10 серпня і, користуючись бажанням австрійського уряду стати посередником миру, остаточно погодився незабаром взяти участь у Празькому мирному конгресі¹.

Уже після початку перемовин Юг-Бернар Маре, міністр закордонних справ Франції, надіслав генералу Луї Нарбону, неофіційному представнику Наполеона в Празі, інструкцію, у якій зазначив, що його мета – заключення сепаратного миру з Російською імперією. Якщо ж це не вдасться, то їм наказувалося бодай домовитися з Австрією про її нейтралітет у війні². Втім, жодна з цих країн не бачила сенсу задовольняти бажання французької дипломатії, що готова була, знову ж таки, торгуватися польськими землями, хоча, згідно Рейхенбахських угод, це питання повинні були вирішувати виключно новоспечені союзники (без втручання Франції); вони радше прагнули уникнути продовження війни, яка б коштувала чимало людських і матеріальних ресурсів.

Тим не менш, Росія, Австрія та Пруссія на Празькому конгресі значно розширили мирні пункти Рейхенбаху, вимагаючи тепер від Бонапарта, крім іншого, відновлення незалежності Італії та Нідерландів, а також повернення колишньої династії на іспанський престол³. Французьку владу ці умови не влаштовували, через що її представники в Празі почали затягувати переговорний процес. Лише наприкінці конгресу імператор французів надіслав різко негативну відповідь на вимоги своїх противників, завершивши таким чином ці безрезультатні перемовини. На їх місце закономірно прийшла війна, у якій на стороні російсько-пруського союзу тепер воювала й Австрійська імперія.

¹ Богданович М. И. История царствования императора Александра I и России в его время. Т. IV. Санкт-Петербург: Тип. Ф. Сушинского, 1869. С. 106-110.

² Ernouf A. Maret duc de Bassano. Paris: E. Perrin, 1884. P. 510.

³ Богданович М. И. История войны 1813 года за независимость Германии. Т. I..., с. 425.

Наприкінці серпня, 26-27 числа, між французькою та союзницькою арміями відбулася битва під Дрезденом, де лише два місяці тому зустрічалися Наполеон і Меттерніх. Поле бою залишилося за військами першого¹, який, без сумніву, сподівався на дестабілізацію російсько-прусько-австрійського альянсу. Проте, наперекір сподіванням переможця, 28 серпня переможені сторони підписали між собою три двосторонніх договори про дружбу та оборонні союзи, у яких містилися ті самі умови, що й у секретній конвенції 27 червня. На додачу до цього, Росія, Австрія та Пруссія запланували підписати окремо угоду про Князівство Варшавське², що було дуже вигідно для російського уряду не лише з військової (збереження дружніх відносин з австрійцями та пруссами), але й з геополітичної точки зору, оскільки в найближчій перспективі (як мінімум до завершення військових дій) дозволяло певну свободу дій стосовно Польщі, якою царська влада буде активно користуватися аж до завершення Віденського конгресу 1815 р.

З 16 по 19 жовтня під Ляйпцигом тривала так звана «Битва народів», у якій, як ми вже згадували, здобув посмертну славу Ю. Понятовський. Вона завершилася поразкою бонапартових армій, яка призвела до їхнього відступу з територій на схід від р. Рейн і спричинила розпад Рейнського союзу, оплоту французької влади в Центральній Європі³. Це дозволило російським військам завершити окупацію польських земель наприкінці 1813 р. – було захоплено м. Гданськ (Данциг), що планувалося зробити вільним містом під протекцією царату, проте втрутилася Пруссія, яка зрештою й інкорпорує цей важливий форпост на Балтійському узбережжі до своєї держави.

Початок 1814 р. ознаменувався перенесенням військових дій на територію Франції. Поразка Бонапарта видавалася неминучою, а питання про післявоєнний устрій континенту – нагальним, як ніколи. Це розуміли і поляки, серед яких найбільший вплив мав знайомий нам А. Чарторийський, який на

¹ Чандлер Д. Военные кампании Наполеона. Триумф и трагедия завоевателя..., с. 549-555.

² Внешняя политика России XIX и начала XX века: Сборник документов Российского министерства иностранных дел. Сер. 1. 1801-1815 гг. Т. VII..., с. 369.

³ Чандлер Д. Военные кампании Наполеона. Триумф и трагедия завоевателя..., с. 555-569.

початку березня писав російському імператору від імені усіх поляків про необхідність уникнути нового поділу Польщі або хоча б зберегти польський народ від австрійського панування (він не був проти російсько-пруського розділу), а також залишити традиційний уклад соціально-політичного життя його батьківщини¹. Т. Костюшко, що проживав у Франції, у той же час прохав Олександра I прийняти корону Речі Посполитої та надати полякам конституцію, подібну до англійської за своїми свободами. Відповідь самодержця була цілком позитивною: він запевнив, що має намір відродити польську націю².

Хоч видатним полякам цього часу було зрозуміло, що саме Росія відіграватиме головну роль у вирішенні польського питання, їхню думку не поділяли союзники росіян, які мали власну адженду щодо Польщі. Так, наприклад, прусський канцлер Карл фон Гарденберг уже після підписання мирного договору в Парижі (30 березня 1814 р.) та зречення Бонапарта видав 11 травня такий собі «План майбутнього облаштування Європи». Згідно нього, Російська імперія мала отримати найбільшу частку Князівства Варшавського, Австрійська – південні землі (Краківській, Тарнопольський і Замойський округи), а Пруське королівство – Данциг і західні території, включно з Познанню та Плоцьком³. Фактично, Пруссія та Австрія розраховували на повернення значної частини територій, отриманих унаслідок поділів Польщі наприкінці XVIII ст.

Олександр I розглядав таке втручання союзників в польські справи надмірним. Він вважав, що інші держави не повинні вплутуватися в питання визначення форми та змісту майбутнього статусу Польщі та формулювання її конституції. Обґрунтував імператор цю позицію в інструкції до Нессельроде тим, що Росія понесла найбільші втрати серед усіх учасників конфлікту, і відтак

¹ Внешняя политика России XIX и начала XX века: Сборник документов Российского министерства иностранных дел. Сер. 1. 1801-1815 гг. Т. VII..., с. 620-621.

² Там же, с. 678.

³ Внешняя политика России XIX и начала XX века: Сборник документов Российского министерства иностранных дел. Сер. 1. 1801-1815 гг. Т. VIII: Май 1814 г. - ноябрь 1815 г. / Ред. А. Л. Нарочницкий. Москва: Госполитиздат, 1972. С. 625.

заслуговує не лише на справедливу компенсацію у вигляді територій Герцогства, але й на унеможливлення подібної ситуації в майбутньому (контроль над польськими територіями мав стати свого роду бар'єром на кордонах Російської імперії)¹. У цьому контексті цікавою є домовленість царя з прусським королем (початок осені 1814 р.) про виведення своїх військ із території Саксонії, на яку претендувала Пруссія², що повинна була забезпечити підтримку останньою російських пропозицій щодо польської проблеми на Віденському конгресі.

Підготовка до перемовин у Відні, які розпочнуться в жовтні 1814 р., велася царським урядом не тільки на дипломатичному, але й на внутрішньополітичному рівні. У місяці, що передували конгресу, Олександр I розширив економічну взаємодію з Князівством, дозволивши відпускати з Росії до Князівства різного роду товари, здійснив майнову амністію, зменшив об'єм податкових зборів, налагодив постачання продуктів харчування тощо. Крім цього, правитель ініціював призначення до Верховної Ради Герцогства етнічних поляків, що мали можливість вести самостійну політику у сфері правосуддя й адміністрації³. Мета цих перетворень була, на нашу думку, двосторонньою: схилити поляків до Росії як протектора їхніх інтересів і створити передумови для інтеграції Князівства в російську систему управління.

Підсумовуючи, маємо констатувати, що в період 1813-1814 рр. польське питання стає однією з найнагальніших проблем міжнародної політики, до якої проявляють інтерес майже всі ключові актори останньої. Бонапарт використовує її в якості «розмінної монети», інструменту дестабілізації російсько-австро-прусського союзу, але невдало. Російське ж керівництво тим часом здійснює підготовку до втілення своїх інтеграційних планів щодо Польщі, успішно балансує між своїми союзниками, не даючи їм можливості похитнути свободу дій, якою керувався Олександр I у польських справах з

¹ Внешняя политика России XIX и начала XX века: Сборник документов Российского министерства иностранных дел. Сер. 1. 1801-1815 гг. Т. VIII..., с. 643

² Там же, с. 110.

³ Польша и Россия в первой трети XIX века. Из истории автономного Королевства Польского. 1815–1830 / Ред. С. М. Фалькович..., с. 76-77.

початку 1813 р. Як результат, Російська імперія підходить до Віденського конгресу як держава, спроможна диктувати і просувати власну візію розв'язання польського питання.

3.2. Польське питання на Віденському конгресі та створення Царства Польського

Конгрес у Відні, який відкрився на початку жовтня 1814 р. і тривав до червня наступного року, був унікальною подією – вперше в історії представники майже всіх європейських держав зібралися в одному місці в один час, щоб вирішити нагальні питання облаштування геополітичних справ у післявоєнній Європі. Головними акторами переговорного процесу, втім, попри присутність «малих держав», були країни, які прийнято називати «великими»: Австрія, Пруссія, Британія та Росія за закритими дверима сперечалися щодо вигляду нового континентального порядку, тоді як переможена Франція в обличчі Ш. Талейрана мала прийняти будь-які, навіть найболючіші для неї, пропозиції.

Делегати мали різні погляди стосовно багатьох проблем тогочасної політики, серед яких із самого початку перемовин однією з найбільш суперечливих виявилось польське. Імператор Олександр I, як вже зазначалося, розраховував остаточно закріпити за собою більшу частину територій Князівства Варшавського, і саме таку позицію захищав його міністр закордонних справ Нессельроде перед своїми колегами. Меттерніх, представник австрійського уряду, виступав проти цього, вбачаючи в такому кроці порушення рівноваги в Європі (на його думку, достатньо було вже того, що Російська імперія отримала під свій контроль Бессарабію та Фінляндію); також він побоювався можливості відновлення Польщі, чутки про яке вже ширилися європейськими дворами частково з ініціативи польських

інтелектуалів¹. Таке ж занепокоєння почасти висловлював і головний прусський делегат К. Гарденберг², який прибув на конгрес з метою просування свого згадуваного вище плану. Проте, він був більш схильний, ніж інші уповноважені, поступитися Польщею в обмін на Саксонію.

Специфічною з цього приводу була позиція Великої Британії, яку відстоював міністр закордонних зносин Роберт Стюарт, віконт Кастлері. Британці не бажали ще більшого посилення Росії, яка після поразки Франції стала найбільш потужною силою на материку, і мали на меті захищати прусські та австрійські інтереси щодо Польщі, намагаючись тим самим зберегти рівновагу в Європі. У розмовах із Нессельроде та особисто Олександром І Кастлері говорив про те, що входження польських земель до складу Російської імперії значно похитне наявну безпекову ситуацію, а надання полякам політичної і юридичної автономії спричинить внутрішню нестабільність у межах Росії³. Подальша історія показала, що британський уповноважений був у цілому правий, проте цар все ж таки стояв на своєму.

Ш. Талейран прибув на конгрес теж із конкретними пропозиціями щодо Польщі, розробленими ним самим. Так само, як Австрія, Пруссія та Британія, він виступив проти відновлення польської державності на основі того, що поляки нібито не готові до неї⁴. Замість передачі Росії більшої частини території Герцогства Варшавського, яка, на його думку, створила б передумови для розгортання нової європейської війни, міністр закордонних справ Франції запропонував відновити статус-кво, який існував наприкінці XVIII ст. після поділів Речі Посполитої. Це, у свою чергу, мало зумовити відмову Пруссії від претензій на Саксонію, у яких новоспечений французький уряд вбачав потенційну загрозу власним інтересам на заході Європи⁵.

¹ Внешняя политика России XIX и начала XX века: Сборник документов Российского министерства иностранных дел. Сер. 1. 1801-1815 гг. Т. VIII..., с. 104-107.

² Там же, с. 112.

³ Там же, с. 108-111.

⁴ Дебидур А. Дипломатическая история Европы: от Венского до Берлинского конгресса (1814-1878). Т. I. Священный союз..., с. 56-59.

⁵ Соловьев С. М. Венский конгресс // Русский вестник. Т. 55, февраль..., с. 415-417.

Отже, у перші місяці Віденського конгресу склалася ситуація, коли три делегації «великих держав» (Австрія, Британія та Франція) з п'яти мали намір як мінімум перешкодити втіленню планів Олександра I стосовно Польщі. Для Пруссії це питання не було принциповим, про що свідчить лист її делегата Гарденберга віконту Кастлері (7 листопада 1814 р.): «Сила Росії швидше послабшає, ніж збільшиться, від цього нового Польського королівства, під скіпетром одного з нею государя...вони [поляки] отримають конституцію цілком відмінну і набагато ліберальнішу, ніж конституція імперії..., будуть користуватися привілеями, яких немає у росіян. Скоро дух двох націй стане в повній опозиції, заздрість між ними завадить єдності... Перешкоджаючи імператору відновити Польщу під своїм скіпетром, ми працюємо проти нашого власного інтересу»¹. Він пропонував своїм колегам відмовитися від категоричного ставлення до польських справ в обмін на політичні гарантії та задоволення їх територіальних претензій у Князівстві (Пруссія мала б отримати Торунь і лінію р. Варти, Австрія – Краків і Замойстя)².

Ці пропозиції прусського уповноваженого Британія використала для того, щоб зрушити переговорний процес із місця. Р. Стюарт у другій половині листопада 1814 р. особисто передав їх Олександру I, який погодився поступитися Пруссії, але різко заперечив можливість задовольнити австрійський уряд. Таку відповідь він підсилив заявою про те, що на території Князівства перебуває 480 тис. військ, готових боронити його кордони³. Військову потугу Російської імперії усвідомлювали всі сторони перемовин, і подібні слова були свідченням готовності царя піти на будь-які міри, навіть військові, задля захисту своїх інтересів у Польщі. Відмову від поступок австрійцям теж можна зрозуміти: Австрія була найближчим сусідом Росії, для якої будь-які територіальні прикордонні компроміси означали послаблення свого геополітичного становища.

¹ Цит. за: Соловьев С. М. Венский конгресс // Русский вестник. Т. 55, февраль..., с. 433-434.

² Там же, с. 434.

³ Внешняя политика России XIX и начала XX века: Сборник документов Российского министерства иностранных дел. Сер. 1. 1801-1815 гг. Т. VIII..., с. 133.

Врешті-решт, коли наприкінці грудня 1814 р. чотири сторони зібралися разом для обговорення польсько-саксонської проблеми, пропозиції канцлера К. Гарденберга були поставлені на порядок денний конгресу. Тоді яскраво проявилися розбіжності між «великими державами»: російська делегація разом із прусською підтримували приєднання Саксонії до Пруссії, а австрійці з британцями виступали за збереження самостійності королівства¹. Подібний розподіл спостерігався також під час дебатів стосовно Польщі, які загострилися після того, як Олександр I, окрім приєднання більшої частини територій Варшавського Князівства до Росії, запропонував зробити Торунь і Краків вільними містами та поступитися Австрії лише Тарнопольським округом і відомими соляними шахтами м. Величка².

Меттерніх і Кастлері різко виступили проти таких умов, заручившись підтримкою короля Саксонії, представників дрібних германських князівств, присутніх у Відні, і Талейрана. Французький міністр закордонних справ активно працював у напрямку розхитування єдності коаліції, користуючись їхніми тимчасовими незгодами щодо польського та саксонського питань. У ніч на 4 січня 1815 р. за його посередництва був укладений таємний союз між Австрією, Францією та Англією, згідно пунктів якого вони погоджувались у разі потреби піти війною на Пруссію та Росію, щоб не допустити реалізації їхніх планів³; цей договір явно суперечив конвенції, укладеній у Рейхенбасі в середині попереднього року, за яким, нагадаємо, жодна з країн не мала права укладати будь-які домовленості з французьким урядом. Втім, на наш погляд, його значення не варто переоцінювати – це був скоріше превентивний захід, спрямований на створення вигідної диспозиції в разі провалу перемовин.

На користь цього свідчить два факти: Олександр I не дізнався про існування союзу, хоча й існувала можливість використати його в якості інструменту політичного шантажу; окрім того, переговори щодо Польщі та

¹ Внешняя политика России XIX и начала XX века: Сборник документов Российского министерства иностранных дел. Сер. 1. 1801-1815 гг. Т. VIII..., с. 633.

² Соловьев С. М. Венский конгресс // Русский вестник. Т. 55, февраль..., с. 435.

³ Nicolson H. The Congress of Vienna: A Study in Allied Unity, 1812-1822. New York: Grove Press, 2000. P. 176-177.

Саксонії продовжувались. Важливу роль у досягненні компромісного рішення відіграв син останнього українського гетьмана, Олексій Розумовський, який став посланцем уряду Російської імперії, а також ініціатором створення спеціальної комісії з представників трьох держав (Австрії, Пруссії та Росії), що мала визначити питання територіального поділу Герцогства між ними¹. У цьому процесі брав участь і А. Чарторийський, який розробляв проекти конституцій вільних міст Торуня й Кракова².

Переговорний процес щодо Польщі та Саксонії зрушився з місця – делегації нарешті покинули спроби агресивно відстоювати свої позиції з цих питань і приступили до складного, але продуктивного етапу пошуку спільного рішення, яке б влаштовувало всіх (зокрема Англію та Францію, які були проінформовані про засідання комісії). Так, Олександр I погодився передати під повний контроль Пруссії фортецю Торунь, Бромберг і Велике Герцогство Познанське, тоді як Фрідріх Вільгельм III відмовився від цілковитої окупації Саксонії, залишивши під контролем її короля частину саксонських земель³. Повернення Наполеона Бонапарта з вигнання в березні 1815 р.⁴ остаточно об'єднало всіх учасників перемовин і змусило їх пришвидшити оформлення компромісу.

Переговори з Австрією зайняли більше часу, що зрозуміло з огляду на значну віддаленість її позиції з російською, яка спостерігалась протягом усіх попередніх місяців конгресу. Лише на початку травня був підписаний договір, за умовами якого австрійці отримали Тарнопольський округ, Велички і частину Східної Галіції (ті землі, які вони втратили внаслідок Шенбруннського миру 1809 р.)⁵. Краків ставав вільним містом-республікою, а всі інші польські території приєднувалися до Російської імперії; при цьому, зазначалося, що жодна зі сторін договору (включно з Пруссією) не буде сперечатися з тим

¹ Внешняя политика России XIX и начала XX века: Сборник документов Российского министерства иностранных дел. Сер. 1. 1801-1815 гг. Т. VIII..., с. 636

² Там же.

³ Там же, с. 635.

⁴ Roberts A. Napoleon the Great..., p. 731.

⁵ Мартенс Ф.-Ф. Собрание Трактатов и Конвенций, заключенных Россией с иностранными державами: Том III. Трактаты с Австрией... С. 237-243.

устроєм, який Олександр I встановить на них¹. Трохи пізніше всі вище зазначені умови були покладені в основу тристороннього договору, з пунктами якого погодилась Британія та роялістська Франція, яка була зайнята більш нагальними справами – боротьбою з імператором-вигнанцем. Вони ж були записані в заключному акті Віденського конгресу від 9 червня 1815 р., статті I-XIV якого присвячені саме польському питанню. Факт того, що саме дана проблема відкриває цей документ, свідчить про її визначальну роль у міжнародних відносинах цього часу, підсумком яких стали прийняті у Відні рішення.

Маніфест Олександра I, який побачив світ 21 травня, окрім проголошення відновлення військових дій проти Наполеона, у пафосних виразах засвідчив місце Князівства Варшавського в зовнішній політиці Російської імперії: «...З'єднання під єдиний скіпетр найширшої частини колишнього Герцогства Варшавського необхідним виявилось для влаштування загальних у Європі рівноваги і порядку. Цим огороджується... безпека [наших меж], виникає тверда опора, наклепи і ворожі замаху відбиває, відроджуються узи братства племен, взаємно між собою пов'язаних єдністю походження»². Через кілька днів, 25 числа, було опубліковане звернення царя до мешканців підросійської Польщі, у якому проголошувалося утворення Царства Польського та надання йому конституції³.

Тоді ж був підписаний проєкт основного закону, названий «Основами конституції для Королівства Польського»⁴, розробка якого велася ще під час активної фази Віденського конгресу. У ній брали участь поляки, серед яких були вже знайомі нам А. Чарторийський і Т. Матушевич, а також С. Потоцький, С. Замойський та ін. Також до розробки проєкту був причетний Микола

¹ Мартенс Ф.-Ф. Собрание Трактатов и Конвенций, заключенных Россией с иностранными державами: Том III. Трактаты с Австрией..., с. 243.

² Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. Т. XXXIII / Ред. Сперанский М. М..., с. 117-118.

³ Фалькович С. М. Польский вопрос в решениях Венского конгресса 1815 г. И причины краха венских договоренностей // Славянский альманах. 2015. №3-4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/polskiy-vopros-v-resheniyah-venskogo-kongressa-1815-g-i-prichiny-kraha-venskih-dogovorennostey> (дата звернення 12. 04. 2024).

⁴ Handelsman M. Konstytucje polskie 1791-1921. Warszawa: Polska Składnica Pomocy Szkolnych, 1922. S. 14.

Новосільцев, що на той момент вже два роки перебував на посаді віце-президента тимчасового уряду Варшавського Герцогства, а потому став довіреним представником імператора в Царстві¹.

«Основи конституції», що лягли трохи пізніше у фундамент основного закону Польщі, формально впроваджували в підконтрольних Російській імперії польських землях незвичні для неї автономію, відносно ліберальний державний устрій і політичні свободи, невідомі підданям Романових. При написанні цього документу його укладачі орієнтувались на закон 3 травня 1791 р. і в багатьох аспектах — на конституцію Князівства, розроблену за активної участі Наполеона. Поміж іншого, «Основи» проголошували свободу особистості, друку, віросповідання та принцип недоторканності приватного майна громадян. При цьому, зберігалися національна армія та мова, на якій мали вестися всі без виключення адміністративно-судові дії². Головою Царства ставав Олександр, проте владу на місці здійснювала Державна рада, більшість членів якої були етнічними поляками³.

Попри загальне задоволення й ентузіазм, який можна було спостерігати в рядах польських інтелектуалів (про це свідчить, зокрема, переписка Т. Костюшка з А. Чарторийським)⁴, реальність досить швидко виявилася відмінною від записаних на папері вишуканих слів. Реальна влада в автономному краї опинилася в руках людей, що мало цікавилися справами національного державотворення. Посаду намісника (або ж віце-короля) в Царстві отримав генерал Великої армії Наполеона, відомий кар'єрист Юзеф Зайончек, хоча польські еліти сподівалися побачити на цій важливій позиції авторитетного у світських колах друга юності Олександра Чарторийського⁵. Держсекретарем місцевого уряду став М. Новосільцев, який був прихильником

¹ Фалькович С. М. Польский вопрос в решениях Венского конгресса 1815 г. И причины краха венских договоренностей ... URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/polskiy-vopros-v-resheniyah-venskogo-kongressa-1815-g-i-prichiny-kraha-venskih-dogovorennostey> (дата звернення 14. 04. 2024).

² Handelsman M. Konstytucje polskie 1791-1921..., s. 40-44.

³ Там же, с. 41.

⁴ Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. С. 284.

⁵ Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів..., с. 284.

глибшої інтеграції Польщі та Росії і полонофобом, а національну армію очолив росіянин – великий князь Костянтин Павлович Романов¹. Ці призначення стали першим проявом інтеграційної політики російського керівництва щодо польських земель, що з роками ставатиме все очевиднішою й зумовить тривалий внутрішньополітичний конфлікт, який зрештою призведе до знищення автономії слов'янської нації (порівняння з Гетьманщиною другої пол. XVII-XVIII ст. напрошуються самі по собі).

У підсумку, можемо засвідчити, що Польща в завершальний період епохи Наполеонівських війн (1813-1815 рр.) являє собою об'єкт міжнародної політики, статус якого стає однією з основних проблем повоєнного облаштування континенту. Роль польського питання в дипломатичних відносинах цього часу беззаперечна, і тривалі суперечки найпотужніших держав Європи щодо нього на Віденському конгресі, а також рішення останнього ясно це засвідчують.

За результатами Відня Росія остаточно переймає від переможеної Франції титул «протектора» польської нації, розпоряджаючись ним так само прагматично, як і Бонапарт у попередні роки. Причиною цього стали жорсткі умови тодішньої геополітики, головні гравці якої цікавилися не національними прагненнями «малих народів», а насамперед закріпленням і покращенням власного положення у світі. Як наслідок, поляки після отримання Конституції 1815 р. опинилися в тій самій ситуації, що склалася й у Великому Князівстві Варшавському 1807 р.: надання їхніми захисниками (Французькою і Російською імперіями) політичних прав і свобод виявилось яскравим фасадом, за яким приховувалася перспектива перетворення на складову частину «великої держави».

¹ Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів..., с. 284.

ВИСНОВКИ

Період 1807-1815 рр. був вирішальним у контексті розв'язання польського питання, яке перебувало в полі зору ключових акторів міжнародної політики ще з кінця XVIII ст. Створення Князівства Варшавського в 1807 р. за ініціативи Наполеона I Бонапарта сколихнуло великі європейські монархії, що закономірно вбачали в цьому акті порушення усталеного світопорядку в Центрально-Східній Європі та загрозу їхній домінації в регіоні. Це створило передумови для винесення в наступні роки проблеми Польщі на найвищі щаблі зовнішньополітичних зносин: вона стала інструментом і водночас об'єктом дипломатичних ігрищ, одним із рушіїв конфлікту між Францією та Росією, який завершився перемогою останньої та, врешті-решт, перерозподілом сил на материку, карта якого в 1815 р. доповнилася новим утворенням – автономним Царством Польським.

Для початку слід засвідчити особисту роль двох видатних державних діячів, Наполеона Бонапарта і Олександра Романова, зіткнення зовнішньополітичних інтересів яких після Тільзиту безпосередньо вплинуло на долю польських земель. Як перший, так і другий імператори вважали Польщу одним із основних засобів досягнення власних цілей на міжнародній арені. Але, якщо для Наполеона ця територія була інструментом і базою підготовки до війни з Росією, то Олександр, навпаки, розглядав контроль над польським краєм свого роду бар'єром проти територіальних зазіхань західних держав.

Тим не менш, у ході дослідження ми виявили, що російський цар був більш рішучим у своїй політиці щодо Польщі, тоді як корсиканець не міг або скоріше не бажав дотримуватися чітко визначеного курсу щодо цього східнослов'янського краю. Обґрунтувати дану різницю можна тим, що у своїй зовнішньополітичній діяльності вони опиралися насамперед на вигоду для власних держав. Так, сформовані ідеями просвітництва та лібералізму, обидва правителі були готові і зрештою надали полякам сучасні (по тодішнім міркам) конституції та формальну самостійність, проте інтереси імперії,

консервативних верхів, переважили особисті переконання: де-факто Польща під французьким, а пізніше російським впливом була повністю підконтрольна імперським адміністраціям.

Говорячи ж про до- та післявоєнні концепції вирішення польського питання, які існували у владних колах Росії та Франції, маємо констатувати більш наявні відмінності між ними. При французькому дворі їх було безліч, походили вони переважно від французьких високопосадовців і відрізнялися за своєю суттю та зовнішніми ознаками (від посадження на престол брата Наполеона і до повної інкорпорації Князівства в склад імперії). У межах російської верхівки склалася кардинально інакша ситуація, оскільки проєкт розв'язання польських справ був розроблений фактично однією людиною, поляком А. Чарторийським, який близько товаришував із царем. Вона стабільно існувала в середовищі еліти з початку 1800-х рр. і зазнала до впровадження рішень Віденського конгресу лише незначних доповнень і змін.

Після початку війни влітку 1812 р. польський національний рух мав чималі перспективи стати рушійною силою відновлення державності поляків. Втім, діяльність Генеральної Конфедерації та підйом громадського руху виявилися марними через залежність влади Князівства Варшавського від французьких впливів, а також неініціативність політиків-шляхтичів, що в поєднанні спричинили неспроможність останніх спрямувати національні прагнення патріотів у необхідному політичному руслі. У свою чергу, це дозволяє нам говорити про кон'юктурний характер тодішніх польських еліт, які спочатку вірно служили та не суперечили Наполеону Бонапарту, його політиці в Герцогстві, а пізніше майже поголовно перейшли на службу російському імператорові.

Відтак найбільш потенційно успішною платформою національного руху поляків у період війни може вважатися корпус Ю. Понятовського, якого поважав Бонапарт, шанували народні маси та вбачали своїм лідером польські патріоти. Безперечним є той факт, що він мав усі шанси стати ключовою

фігурою в післявоєнному облаштуванні Польщі (про що говорив і Наполеон у вигнанні), проте хід і результати збройного конфлікту зруйнували навіть можливість втілення цього в життя.

Однією з ключових перепон стрімкого розвою польського національного руху стала французька політика на окупованих солдатами Великої армії колишніх землях Речі Посполитої. Вона була хаотичною, невизначеною, несправедливою і часто жорстокою по відношенню як до місцевого населення, так і до найвищих його верств. Як наслідок, лише мізерна частина тутешніх етнічних поляків добровільно взяла участь у війні Франції проти Росії. Керівництво ж останньої, навпаки, у своїй польській політиці в ході війни проявило розумну обережність, поступово переманюючи шляхтичів і простих мешканців Польщі на свій бік, що виявилось згодом важливим фактором при трансформації їхніх лояльностей.

Після фатального для Наполеона завершення російської кампанії польське питання знову опинилося на верхніх щаблях порядку денного великої європейської політики. Вона стає об'єктом міжнародних відносин, статус якого представляє собою одну з ключових проблем післявоєнного облаштування Європи. Бонапарт намагався використати Польщу для дестабілізації російсько-прусько-австрійського союзу, що вже вимальовувався, але відсутність важеля впливу у вигляді контролю над землями Князівства зумовила невдачу цієї спроби. Росія же тим часом успішно балансувала між інтересами своїх союзників, що дозволило їй зберегти свободу дій на окупованих польських теренах.

Віденські перемовини засвідчили важливість польського питання, яку усвідомлювали всі «великі держави», присутні на конгресі. Жорстка і стала позиція Російської імперії, підкріплена її військовою міццю та окупацією територій Варшавського Герцогства, зумовили прийняття рішення, найбільш відповідного її інтересам – формування Царства Польського в складі держави Романових. Цьому утворенню був наданий доволі демократичний

конституційний устрій, але фактичним результатом вищезазначених подій стало те, що поляки опинилися в міцних лещатах Москви на наступні 100 років. Фактично, вони повернулися до такого ж статусу, у якому вони існували після заснування Князівства Бонапартом у 1807 р., проте з єдиною відмінністю - тепер загальноєвропейська війна не заважала інтеграційним намірам могутньої імперії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Внешняя политика России XIX и начала XX века: Сборник документов Российского министерства иностранных дел. Сер. 1. 1801-1815 гг. Т. V: Апрель 1809 г. - январь 1811 г. / Ред. А. Л. Нарочницкий. Москва: Госполитиздат, 1967. 784 с.
2. Внешняя политика России XIX и начала XX века: Сборник документов Российского министерства иностранных дел. Сер. 1. 1801-1815 гг. Т. VI: 1811 - 1812 гг. / Ред. А. Л. Нарочницкий. Москва: Госполитиздат, 1962. 866 с.
3. Внешняя политика России XIX и начала XX века: Сборник документов Российского министерства иностранных дел. Сер. 1. 1801-1815 гг. Т. VII: Январь 1813 г. - май 1814 г. / Ред. А. Л. Нарочницкий. Москва: Госполитиздат, 1970. 872 с.
4. Внешняя политика России XIX и начала XX века: Сборник документов Российского министерства иностранных дел. Сер. 1. 1801-1815 гг. Т. VIII: Май 1814 г. - ноябрь 1815 г. / Ред. А. Л. Нарочницкий. Москва: Госполитиздат, 1972. 780 с.
5. Глинка Ф. Н. Сочинения. Москва: Советская Россия, 1986. 350 с.
6. Ключников Ю. В., Сабанин А.В. Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях Ч. 1. Санкт-Петербург: Дело, 1925. 447 с.
7. Кутузов М. И. Сборник документов. Том V / Под ред. Бескровного Л. Г. Москва: Воениздат, 1956. 830 с.
8. Мартенс Ф. -Ф. Собрание Трактатов и Конвенций, заключенных Россией с иностранными державами: Том III. Трактаты с Австрией. Санкт-Петербург: Тип.Министерства Путей Сообщения, 1876. Т. III. 561 с

9. Бонапарт Н. Максимумы и мысли узника Святой Елены. Москва: Азбука, 2012. 224 с.
10. Отечественная война 1812 года: Материалы Военно-ученого архива Главного штаба. Т. 10 / Ред. А. З. Мышлаевский. Москва: Типография «Бережливость», 1908. 278 с.
11. Отечественная война 1812 года: Материалы Военно-ученого архива Главного штаба. Т. 16 / Ред. А. З. Мышлаевский. Москва: Типография «Бережливость», 1908. 304
12. Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. Т. XXXII / Ред. Сперанский М. М. Санкт-Петербург: Типография 2-го отделения императорской канцелярии. 1830. 1111 с.
13. Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. Т. XXXIII / Ред. Сперанский М. М. Санкт-Петербург: Типография 2-го отделения императорской канцелярии. 1830. 1167 с.
14. Романов Н. М. Дипломатические сношения России и Франции по донесениям послов Императоров Александра и Наполеона, 1808-1812. Т. 1. Санкт-Петербург: Экспедиция загот. гос. Бумаг, 1903. 432 с.
15. Романов Н. М. Дипломатические сношения России и Франции по донесениям послов Императоров Александра и Наполеона, 1808-1812. Т. 3. СПб: Экспедиция загот. гос. Бумаг, 1905. 417 с.
16. Русский архив. Историко-литературный сборник. 1874. Выпуски 1-4. Москва: Тип. В. Готье, 1873. 604 с.
17. Сборник Русского исторического общества. Т. 128 / Под ред. К. А. Военского. Санкт-Петербург: Тип. А.Ф. Штольценбурга, 1909. 700 с.
18. Собрание Высочайших манифестов, Грамот, Указов, Рескриптов, приказов войскам и разных извещений последовавших в течении 1812,

1813, 1814, 1815 и 1816 годов. / Изд. А.С. Шишков. Санкт-Петербург: Морская тип., 1816. 226 с.

- 19.Чарторыйский А. Мемуары князя Адама Чарторижского и его переписка с императором Александром I. Т. 1. Москва: Книгоиздательство К. Ф. Некрасова, 1912. 388 с.
- 20.Чарторыйский А. Мемуары князя А. Чарторыйского и его переписка с императором Александром I. Т. 2. Москва: Книгоиздательство К.Ф. Некрасова, 1913. 362 с.
- 21.Davout L. Correspondance du marechal Davout. Vol. 2. Paris, 1885. 576 p.
- 22.Handelsman M. Instrukcyje i depesze rezydentow francuskich w Warszawie 1807-1813. T. 2. Krakow: Akademia Umiejetnosci, 1914. 705 s.
- 23.Kozmian K. Pamietniki Kajetana Kozmiana obejmujace wspomnienia od 1780 do roku 1815 T. 2. Poznan: Jan Konstanty Zupanski, 1858. 440 s.
- 24.Metternich K. Memoirs of Prince Metternich 1773-1815 Vol. II. London: Braunfell Books, 2022. 584 p.
- 25.Montgaillard M. Seconde guerre de Pologne, ou Considerations sur la paix publique du continent. Paris, 1812. 350 p.
- 26.Napoleon B. Correspondance De Napoleon Ier, Volume 16. Paris: Nabu Press, 2011. 686 p.
- 27.Napoleon B. Correspondance De Napoléon Ier, Volume 22. Paris: Impr. impériale, 1867. 717 p.
- 28.Nesselrode K. Lettres Et Papiers du Chancelier Comte de Nesselrode, 1760-1850, Vol. 3: Extraits de Ses Archives; 1805-1811. London: Forgotten Books, 2018. 461 p.
- 29.Oginski M. Memoires De Michel Oginski, vol. 2. Kolkata: Saraswati Press, 2012. 438 p.

30. Wybicki J. *Zicie moje*. Krakow: Krakowska Spolka Wydawnicza, 1927. 355 s.
31. Артамонов В. А. Войско Польское и нашествие Наполеона на Россию // Бородино и наполеоновские войны: битвы, поля сражений, мемориалы : материалы международной научной конференции посвященной 190-летию Бородинского сражения / Ред. Горбунов А. В. Калита, 2003. С. 206-227.
32. Богданович М. И. История войны 1813 года за независимость Германии. Санкт-Петербург: Тип. Штаба Военно-Учебных Заведений, 1863. Т. I. 723 с.
33. Богданович М. И. История царствования императора Александра I и России в его время. Т. IV. Санкт-Петербург: Тип. Ф. Сушинского, 1869. 673 с.
34. Дебидур А. Дипломатическая история Европы: от Венского до Берлинского конгресса (1814-1878). Т. I. Священный союз. Москва: Издательство иностранной литературы. 1947. 473 с.
35. Делдерфилд Р.- Ф. Жены и любовницы Наполеона. Исторические портреты. Москва: Центрполиграф, 2022. 297 с.
36. Дильонгова Г. Історія Польщі 1795-1990 (пер. з польської М. Кірсенка). Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 239 с.
37. Залесский К. А. Наполеоновские войны. 1799-1815: Биографический энциклопедический словарь. Москва: ООО "Издательство АСТ": ООО "Издательство Астрель", 2003. 825 с.
38. Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. 752 с.

39. Земцов В. Н. 1812 год. Пожар Москвы. Москва: Книга, 2010. 138 с.
40. Королюк В.Д., Миллер И.С. и Третьяков П.Н. История Польши. В 3 томах. Т. I. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1954. 583 с.
41. Манфред А.З. Наполеон Бонапарт. Москва: Мысль, 1976. 624 с.
42. Польша и Россия в первой трети XIX века. Из истории автономного Королевства Польского. 1815–1830 / Ред. С. М. Фалькович. Москва: «Индрик», 2010. 584 с.
43. Попов А. Н. Вопрос польский. 1806–1809 // Русская старина. Санкт-Петербург, 1893. № 5. С. 345-376.
44. Попов А. Н. Сношения России с европейскими державами перед войной 1812 г. Санкт-Петербург: тип. В. С. Балашева, 1876. 425 с.
45. Рубльов О.С. Поділи Польщі 1772, 1793, 1795 [Электронный ресурс]. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Podily_1772_1793_1795 (дата звернення 10. 11.2023)
46. Сироткин В. Г. Дуэль двух дипломатий. Москва: Наука, 1966. 208 с.
47. Соловьев С. М. Венский конгресс // Русский вестник. Т. 55, февраль / Ред. Катков М. Н. Москва: в Университетской типографии (Катков и К°), 1865. С. 375-438.
48. Соловьёв С. М. Император Александр I: Политика – дипломатия. Москва: Мысль, 1995. 560 с.
49. Тарле Е. В. Наполеон. Москва: Наука, 1991. 464 с.
50. Тельберг Т. Г. Либеральные течения в России в I четверти XIX в. // Книга для чтения по истории Нового времени. Т. 3. Москва: Издание Т-ва И.Д. Сытина, 1913. С. 589-619

- 51.Трачевский А. Франко-русский союз в эпоху Наполеона. Исторический вестник, 1891. № 6.
- 52.Трошин Н. Н. Континентальная блокада и Россия (к вопросу об экономических причинах Отечественной войны 1812 года) // Отечественная война 1812 года. Источники. Памятники. Проблемы. Материалы XVI Международной научной конференции, 6-7 сентября 2010 г., Можайск, 2011. С. 278-297.
- 53.Ундалов Алексей Михайлович. О некоторых методах влияния наполеоновской пропаганды на общественное мнение // Вестник НГТУ им. Р. Е. Алексеева. Серия «Управление в социальных системах. Коммуникативные технологии». 2012. №4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-nekotoryh-metodah-vliyaniya-napoleonovskoy-propagandy-na-obschestvennoe-mnenie> (дата звернения: 09.11.2023).
- 54.Фалькович С. М. Польский вопрос в решениях Венского конгресса 1815 г. И причины краха венских договоренностей // Славянский альманах. 2015. №3-4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/polskiy-vopros-v-resheniyah-venskogo-kongressa-1815-g-i-prichiny-kraha-venskih-dogovorennostey> (дата звернения 12. 04. 2024).
- 55.Федосова Е.И. Польский вопрос во внешней политике Первой империи во Франции. Москва: Издательство МГУ, 1980. 210 с.
- 56.Харкевич В. И. 1812 год в дневниках, записках и воспоминаниях современников. Вып. 2. Вильна: Тип. Штаба Виленского воен. округа, 1903. 231 с.
- 57.Чандлер Д. Военные кампании Наполеона. Триумф и трагедия завоевателя. Москва: Центрполиграф, 1999. 692 с.

- 58.Шиканов В. Н. Созвездие Наполеона: маршалы Первой империи. Москва: Шатон, 2006. 448 с.
- 59.Шильдер Н. К. Император Александр Первый. Его жизнь и царствование. Т. 3. Санкт-Петербург: Тип. А.С. Суворина, 1905. 650 с.
- 60.Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Т. XII: Жилы - Земпах/ Под ред. К. К. Арсеньева, Ф. Ф. Петрушевского. Санкт-Петербург: Семеновская Типолитография (И.А. Ефрона), 1894. 495 с.
- 61.Askenazy Sz. Na rozdrożu // Biblioteka Warszawska, 1911. T. I. S. 210-233.
- 62.Brégeon J. 1812 : La paix et la guerre. Paris: Perrin, 2012. 426 p.
- 63.Clercq M. Recueil des traites de la France. T. 2. Paris: Durand et Pedone-Lauriel, 1880. 726 p.
- 64.Davies N. God's Playground: A History of Poland. Vol. II: 1795 to the present. New York: Columbia University Press, 2005. 591 p.
- 65.Ernouf A. Maret duc de Bassano. Paris: E. Perrin, 1884. 694 p.
- 66.Grochulska B. Ksiestwo Warszawskie. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1966. 220 s. Handelsman M. Instrukcyje i depesze rezydentow francuskich w Warszawie 1807-1813. T. 1. Krakow: Akademia Umiejetnosci, 1914. 485 s.
- 67.Handelsman M. Konstytucje polskie 1791-1921. Warszawa: Polska Skladnica Pomocy Szkolnych, 1922. 144 s.
- 68.Iwaszkiewicz J. Litwa w roku 1812. Kraków: Druk W.L. Anczyca, 1912. 447 s.
- 69.Jourquin J. Dictionnaire analytique, statistique et compare des vingt-six marechauh du I Empire. Paris: Tallandier / Institut Napoleon, 1986. 171 p.
- 70.Kieniewicz S. Historia Polski 1795-1918. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1997. 597 s.

- 71.Krzymkowski M. Nadzwyczajne pełnomocnictwa dla Rady Ministrów w 1812 roku // Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego, №14, 2012. S 115-130.
- 72.Kukiel M. Wojna 1812 roku. T. 1. Warszawa: Kurpisz, 1999. 444 s.
- 73.Kukiel M. Wojna 1812 roku. T. 2. Kraków: Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, 1937. 563 s.
- 74.Lefebvre G. Napoleon: From 18 Brumaire to Tilsit 1799-1807. New York: Columbia University Press, 1969. 339 p.
- 75.Masson F. Napoleon et sa famille. T. 7. Paris: P. Ollendorff, 1906. 534 p.
- 76.Nicolson H. The Congress of Vienna: A Study in Allied Unity, 1812-1822. New York: Grove Press, 2000. 312 p.
- 77.Przygodzki J. „Powstanie więc Polska, co ja mówię? Jest już Polska, a raczej nigdy ona być nie przestała...”. Stracone szanse Konfederacji Generalnej Królestwa Polskiego na odzyskanie suwerenności państwowej // E-Wydawnictwo. Prawnicza i Ekonomiczna Biblioteka Cyfrowa. Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego, 2020. URL: <https://www.repozytorium.uni.wroc.pl/publication/120191> (дата звернення 20. 02. 2024)
- 78.Roberts A. Napoleon the Great. London: Penguin Books, 2014. 976 p.
- 79.Russocki S., Kuczyński S., Willaume J. Godło, barwy i hymn Rzeczypospolitej. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1963. 260 s.
- 80.Senkowska-Gluck M. Europa i świat w epoce napoleońskiej. Warszawa, 1977. 576 s.
- 81.Skarbek F. Dzieje Księstwa Warszawskiego. T. 3. Warszawa: Drukarnia Artystyczna Saturnina Sikorskiego, 1897. 148 s.
- 82.Skowronek J. Antynapoleońskie koncepcje Czartoryskiego. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1969. 382 s.

83. Willaume J. Fryderyk August jako książę warszawski, 1807-1815. Poznań: Nakł. Poznańskiego Tow. Przyjaciół Nauk; skł. gł. w Księg. J. Jachowskiego, 1939. 405 s.
84. Zamorski B. Polska Od 1807 Do 1815 Roku. Whitefish: Kessinger Publishing, 2010. 222 s.
85. Zamoyski A. 1812. Napoleon's Fatal March on Moscow. London: Harper Perennial, 2005. 644 p.
86. Zawadzki W. H. A Man of Honor: Adam Czartoryski as a Statesman of Russia and Poland. 1795-1831. Oxford: Clarendon Press, 1993. 392 p.